

Genus och civilt samhälle

Socialstyrelsen klassificerar sin utgivning i olika dokumenttyper. Detta är ett *Underlag från experter*. Det innebär att det bygger på vetenskap och/eller beprövad erfarenhet som tas fram av huvudsakligen externa experter på uppdrag av Socialstyrelsen. Experternas material kan ge underlag till myndighetens ställningstaganden. Författarna svarar själva för innehåll och slutsatser. Socialstyrelsen drar inga egna slutsatser.

Tidigare publikationer från Socialstyrelsens sekretariat för frivilligt arbete.

- *Socialt inriktade barn- och ungdomsorganisationer – Vilka är de, vad gör de, och vad vet forskarna?* (2001), 86 sidor, 85 kr, artikelnr. 2001-110-12
- *Socialt företagande – Om den sociala ekonomins dynamik: Exemplet Basta Arbetskooperativ* (2001), 71 sidor, 68 kr, artikelnr. 2001-123-25
- *Sociala ideella organisationer – som kommunerna ser dem* (2002), 63 sidor, 68 kr, artikelnr. 2002-123-21
- *Frivilligorganisationer som uppdragstagare – Vad betyder det för brukarna? En inledande studie* (2002), 62 sidor, 68 kr, artikelnr. 2002-123-58
- *Vart bär det hän – är det frivilligt? Rapport från socialstyrelsens årliga konferens om den ideella sektorn* (2002), 30 sidor, 51 kr, artikelnr. 2002-117-2
- *Offentlig sektor, näringsliv eller ideell regi – Hur påverkar valet av institutionell form vården av missbrukare?* (2002), 64 sidor, 68 kr, artikelnr. 2002-123-40
- *Socialt inriktade organisationer som arbetar mot missbruk – Vilka är de, vad gör de och vad vet forskarna?* (2003), 132 sidor, 85 kr, artikelnr. 2003-123-8
- *Stöd eller styrning? – En utvärdering av statsbidragsmodellen till ideella organisationer inom det sociala området* (2003), 92 sidor, 85 kr, artikelnr. 2003-123-10
- *”Statens” bästa vän? – Den sociala ideella sektorns roll i ett internationellt och svenskt perspektiv – Rapport från Socialstyrelsens årliga konferens om den ideella sektorn* (2003), 27 sidor, 51 kr, artikelnr. 2003-117-6
- *Möten – i den frivilliga sociala sektorn* (2004), 52 sidor, 68 kr, artikelnr. 2004-123-7

ISBN 91-7201-843-7

Artikelnr 2004-123-10

Sättning Anna Johansson

Tryck KopieCenter, Stockholm, mars 2004

Förord

Det finns åtminstone två goda skäl för denna rapport.

För det första: under 1990-talet har intresset för den frivilliga sektorns verksamhet ökat, både som aktör inom välfärdens områden och som uttryck för ett vitalt civilsamhälle. Här har frågan om kvinnors och mäns ställning i det civila samhällets organisationer kommit i blickpunkten på ett annat sätt än tidigare

För det andra: Socialstyrelsen har fått regeringens uppdrag att följa upp, redovisa och analysera könsskillnader inom socialtjänstens verksamhetsområden. Mycket av den verksamhet som bedrivs av frivilliga organisationer inom det sociala området har betydelse för socialtjänstens klienter och därmed också för socialtjänstens verksamhet.

Socialstyrelsen har därför givit forskningsavdelningen på campus Sköndal, Ersta Sköndal högskola i uppdrag att genomföra en studie som från olika infallsvinklar belyser genderperspektivet i ideella organisationers verksamhet. En del av rapporten har använts som underlag och text i ett avsnitt om gender inom den ideella sektorn i nämnda regeringsuppdrag ("Jämställd socialtjänst?!")

Denna rapport handlar om kvinnors och mäns deltagande och roller i det civila samhällets organisationer och sociala nätverk. Finns det olikheter mellan kvinnors och mäns insatser och inflytande inom civilsamhällets organisationer? Kan vi i så fall se särskilda mönster i dessa olikheter? Studien är ett försök att åskådliggöra dessa frågor både genom att studera befolkningen i stort och genom analys av olika organisationstyper.

Studien har gjorts av Erik Blennberger, teologie doktor och forskare på Ersta Sköndal högskola (kapitel 1 och 6), Ulla Habermann, filosofie doktor och forskare på Ersta Sköndal högskola samt på Institutionen för idrott vid Köpenhamns universitet (kapitel 3 och 4) samt Eva Jeppsson Grassman, professor vid Tema Äldre och Åldrande vid Linköpings universitet samt vid Institutionen för socialt arbete vid Stockholms universitet (kapitel 2 och 5).

Kontaktpersoner på Socialstyrelsen har varit Leif Näfver och Hans Mattsson.

Åsa Börjesson
Avdelningschef
Socialtjänstavdelningen

Innehåll

Förord	3
Genusfrågor och civilt samhälle	7
Genusfrågor	7
Genusperspektivets relevans	9
Empiriskt genusintresse	9
Kvinnofälla?	9
Moralisk elit?	10
Civilt samhälle och andra samhällssektorer	10
Formellt civilsamhälle	11
Informellt civilsamhälle	11
Civilsamhällets avgränsning och särart	12
Civilitet och socialt kapital	13
Genus och civilt samhälle – två huvudfrågor	13
Makt, socialt kapital och hjälpgivande. Om kvinnor och män i civilsamhället	15
Civilsamhället ur ett genusperspektiv	16
Frivilligarbete ur tre perspektiv: resurser för makt och inflytande, socialt kapital och som hjälpgivande	18
Som resurs för makt och inflytande	18
Som socialt kapital	18
Hjälpgivande och ersättning	19
Omfattningen på det frivilliga arbetet: kvinnor och män i Sverige och Europa	20
Ett alltmer jämställt föreningsliv?	23
Olika föreningsvärldar	23
Insatsernas kön	24
Resursstarka män – och ännu starkare kvinnor?	26
Nätverk och det sociala kapitalets könsmönster	26
Det informella hjälparbetet som medborgarengagemang och socialt kapital	28
Civilsamhället som ”kvinnofälla” – hjälpgivande som ersättning	30
Det informella omsorgsarbetet	32
Sammanfattande diskussion	33
Den kvindelige omsorg – myten om det særligt kvindelige i frivilligt arbejde	36
”Den kvindelige omsorg” – teorier om egenart og lighed	36
”Egenart” historisk set	38
Egenart i vor tid	39
”Kvindefælden” – flere perspektiver	40
Omsorgskapital og hverdagsmageri	42

Betydningen af det frivillige arbejde for kvinder og mænd	43
Motiver til frivillighed	44
Kvinder i bestyrelser	45
Hjælperidentiteten	47
Glasloftet og kvindefælden – egenartsopfatningens betydning i frivilligt arbejde	48
De mange ubesvarede spørgsmål	50
<i>”Mange unge mænd” – om kvinders frivillige arbejde i idrætten i Danmark og Sverige</i>	52
Kvinder på toppen	53
Kvinde- og mandsidrætter	55
De ”traditionelle” kvindeområder	56
Den informelle omsorg og idrættens kvinder	57
Myter og valg	59
<i>”Mest äldre damer.” Kyrkan som arena för frivilligt arbete</i>	63
Svenska kyrkan: förändringsstråk och nya förväntningar	63
Göra sig nyttig	64
Önskan om ungdom och etnisk mångfald	65
Frivilligt aktiva i kyrkan – hur vanliga är de och vad utmärker dem?	65
Ett ökande antal	66
Vad utmärker de frivilliga i Svenska kyrkan?	66
Kumulativitet och socialt kapital	68
Det kyrkliga frivilligarbetets inriktning	71
Hjälpgivande	73
Motiv och drivkrafter	73
Sammanfattande diskussion	75
Insatser som tas för givna?	77
<i>Resursstarka kvinnor och makten i civilsamhällets organisationer – en sammanfattning</i>	78
Kvinnor med starka resurser	78
”Aktivitetsfälla”, ”kvinnofälla” och ”omsorgsfälla”	79
Makt och kodbärare i civilsamhället	79
Dubbel underrepresentation	80
Civilsamhället släpar efter	80
Litteraturförteckning	81

Genusfrågor och civilt samhälle

Erik Blennberger

Under 1990-talet ökade intresset för den frivilliga sektorns verksamheter, både som en aktör inom välfärdens områden och som uttryck för ett vitalt civilsamhälle. Det utvecklades också ett nytt samhällsvetenskapligt intresse för detta fält. Ett uttryck för detta var de breda befolkningsstudier som genomfördes vid Sköndalsinstitutets forskningsavdelning inom ramen för statliga utredningar (Jeppsson Grassman 1993; Jeppsson Grassman & Svedberg 1999, Svedberg 2001).

Frågor om könsskillnader har uppmärksammats i dessa studier men det har inte varit en framträdande frågeställning. Någon grundläggande ansats där frågor om genusordningen är utgångspunkten har hittills inte genomförts med data från dessa undersökningar. Överhuvudtaget är detta perspektiv på föreningsliv och frivilliginsatser dåligt uppmärksammat inom svensk och övrig nordisk forskning. Denna studie avser att ge ett bidrag till en bättre bild och en klarare analys av genusmönster inom civilsamhällets organisationer och informella sociala nätverk, inte minst med uppmärksamhet på deltagande och insatser inom ramen för sociala organisationer.

Genusfrågor

Uppmärksamhet på olikheter mellan kvinnors och mäns samhälleliga och kulturella roller har allt mer kommit att benämnas med uttrycket *genusperspektiv*. Alternativa uttryck med samma innebörd är *könsperspektiv* eller – med engelskans uttryck – *genderperspektiv*. Uttrycket *genus/gender* signalerar att frågan inte gäller grundläggande biologiska olikheter mellan kvinnor och män. Genusperspektivet avser främst sociala och kulturella konstruktioner av könsidentitet och könsordning.

Inom ramen för ett genusperspektiv kan vi ställa både *normativa* och *deskriptiva-empiriska* frågor. Normativa frågor handlar om vilken ideal genusordning vi föreslår och vilken kritik som bör riktas mot olika samhällen, organisationer och miljöer vad gäller deras genusordning. Till de normativa frågorna hör också frågor om vilken policy och praxis som kan skapa en bättre genusordning. Deskriptiva-empiriska frågor kan både handla om vilka *föreställningar* som finns och vilka *förhållanden* som råder vad gäller genusordning. Mot den bakgrunden kan vi ställa följande fem huvudfrågor:

IDEAL GENUSORDNING

- Vad innebär en ideal köns-/genusordning?
- Hur bör vi förstå och utforma konstruktiva identiteter som kvinna respektive man i vår kultur och vad gäller relationen mellan kvinnor och män?

- Vilka argument bör användas för den normativa ordning vi föreslår?

FÖRESTÄLLNINGAR OM EN IDEAL GENUSORDNING

- Vilka uppfattningar finns om en ideal genusordning?
- Vilken normativ förståelse finns inom en viss kultur eller en social miljö vad gäller en idealtypisk identitet som kvinna respektive man och vad gäller relationen mellan kvinnor och män?
- Vilka argument används för en viss uppfattning?
- Vilken bakgrund och vilka orsaker har dessa föreställningar?

FAKTISK GENUSORDNING

- Vilka är de faktiska förhållandena i en viss samhällelig och kulturell miljö eller epok i fråga om kvinnors och mäns roller och relationer, inte minst i fråga om resurser och välbefinnande samt i fråga om hur makt erövrats och utövas?
- Vilken bakgrund och vilka orsaker har dessa förhållanden?
- Vilka mönster kan urskiljas och vilka teorier kan användas för att förklara dessa förhållanden?

FÖRESTÄLLNINGAR OM DEN FAKTISKA GENUSORDNINGEN

- Vilka uppfattningar finns om den faktiska könsordningen?
- Hur uppfattar man – i en viss miljö och epok – de faktiska förhållandena som gäller för kvinnor och män i en annan tidsmiljö eller i den egna kulturen?
- Vilken bakgrund och vilka orsaker har dessa föreställningar?

För att resonemanget och undersökningen ska få en analytisk klarhet är det angeläget att hålla isär dessa fyra områden. Det vi finner vara problematiskt i fråga om genusordning är naturligtvis när våra ideal står i motsättning till det vi finner vara faktiska förhållanden. Mot bakgrund av den motsättningen kommer vi till en femte frågeställning som handlar om policy och politik i vid mening:

HUR SKAPAS EN AUTENTISK OCH KONSTRUKTIV GENUSORDNING

Vilka åtgärder och vilken praxis kan skapa en rimlig och konstruktiv genusordning i en viss samhällssituation eller i en viss social och kulturell kontext?

Den första och den femte av dessa frågor har en normativ karaktär medan de övriga frågorna har en deskriptiv-empirisk inriktning. I denna studie är det främst den tredje typen av frågeställningar som intresserar oss. Tonvikten ligger på att ge en empirisk bild av en genusordning i fråga om deltagande i föreningsliv och informella sociala nätverk samt för informella hjälpinsatser utanför familj- och släkt. Vi frågar också efter dominerande

mönster men utvecklar inte närmare en diskussion om teorier som kan förklara en viss genusordning.

Genusperspektivets relevans

Det nya intresset för ett genusperspektiv utgör en förstärkt observans på vilka förhållanden som gäller och vilken förståelse som finns i fråga om kvinnors och mäns agerande och relationer i olika sammanhang. Detta perspektiv har kommit att bli ett närmast nödvändigt inslag i forskningsprojekt och akademisk undervisning. En systematiserad behandling av dessa frågor har konstituerat ett nytt vetenskapligt fält – genusvetenskap. Det har i huvudsak ersatt den ansats som tidigare tog sig uttryck i en särskild kvinnovetenskap. Genusperspektivet ger också en ny ansats inom etablerade vetenskaper.¹

Relevansen och legitimiteten i den markanta roll som genusfrågor kommit att få har att göra med uppfattningen att det finns kvardröjande och diskutabla olikheter mellan kvinnors och mäns roller och positioner i samhället. Genom att genomlysna relationen mellan kvinnor och män – med särskild fokus på kvinnors situation – är tanken att oegentliga villkor kan avslöjas och förändras.

Uppmärksamheten på genusfrågor är knuten till ideologiska positioner som det finns bred konsensus om. Det finns dock även betydande olikheter och motsättningar knutna till genusfrågorna. Inte minst uttrycker sig sådana olikheter i teoribildning om hur olikheter mellan kvinnor och män ska tolkas. Frågan om välbefinnande, resurser och makt är ofta central i sådana motsättningar. Det finns olika köns- och genusteorier och motsättningen är betydande inom detta område, det gäller också för olika teorier som betecknas som *feministiska*.

Empiriskt genusintresse

I denna studie vill vi närma oss frågor om kvinnors och mäns deltagande i föreningsliv och sociala nätverk och vad gäller informella hjälpinsatser utanför familjen, utan bestämda antaganden om hur dessa olikheter ser ut, hur resurser skapas eller hur makt grundas och utövas. Det genusperspektiv vi har utgör alltså ett empiriskt kunskapsintresse. Men vikten av sådan empirisk kunskap är naturligtvis knuten till möjligheten att avslöja dominansförhållanden som är oegentliga och bör förändras. Det finns alltså en normativ ansats också i ett empiriskt kunskapsintresse. Vi utgår dock inte i förväg från någon bestämd bild av resurs- och maktförhållandena inom föreningsliv och informella sociala grupperingar.

Kvinnofälla?

Med uttrycket ”kvinnofälla” avses en uppmärksamhet och förståelse som antar att kvinnor ibland är samhällseliga offer. Utan egen vilja och ibland utan egen insikt har de hamnat i dysfunktionella livs- och samhällsvillkor

¹ Se t.ex. hemsidan för Höskoleverket (www.hsv.se) eller för Nationella sekretariatet för genusforskning (www.genus.gu.se).

som är omöjliga att ta sig ur. Uttrycket tillhör främst en normativ ideologisk debatt och kan vara äventyrligt som karaktäriserande eller analytiskt begrepp i en vetenskaplig studie.

Att i förväg bestämma sig för att hitta en ”kvinnofälla” kan möjligen utgöra ett slags vetenskaplig ”genusfälla”, som dels innebär ett miserabilitets-sökande i den empiriska ansatsen, dels att mönster och förklaringar som avser kön kan få diskutabla proportioner. Uttrycket ”kvinnofälla” kan också ha en materialistisk/paternalistisk klang, man identifierar sig själv som den insiktsfulle och genomskådande avslöjaren. Det kan utgöra en (potentiell) personreducerande kränkning av kvinnor att fälla det omdömet.

I denna studie finns ingen förhandsinställning att hitta en ”kvinnofälla” när vi närmar oss föreningslivets aktiviteter och personers tillhörighet till informella sociala nätverk. Men detta uttryck kommer ändå till användning (med citationstecken) i flera kapitel. Genom att ibland använda uttrycket kan vi anknyta till och kanske nyansera eller fördjupa en viktig ideologisk diskussion.

Moralisk elit?

Ett närmast motsatt sätt att närma sig kvinnors (och mäns) deltagande och insatser inom föreningsliv och medborgarorganisationer är att uppfatta dessa aktivister som ett slags (självutnämnd) moralisk elit. De kan unna sig nöjet att vara aktiva och ge av sin överskottsenergi. Därmed demonstrerar de sin sociala och moraliska överlägsenhet för vanliga grå vardagsmänniskor som har svårt att få tid, resurser och liv att gå ihop.

Sådana bedömningar har främst förekommit inför kvinnors (och mäns) insatser inom socialt inriktade organisationer som gör insatser för andra än de egna medlemmarna. En kulturartikel av Göran Greider i Dagens Nyheter i början av 1990-talet hade en rubrik som fångar in denna uppfattning om civilsamhällets aktivister: ”Moralisk elit vädrar morgonluft.” (Dagens Nyheter, 24 december 1992).

Denna starka misstänksamhet inför människors aktivitet är intressant som ett ytterlighetsfenomen i föreställningarna om civilsamhället men har ingen direkt relevans för inriktningen på denna studie.

Civilt samhälle och andra samhällssektorer

Det finns olika sätt att dela in samhället och dess olika organisationer och sociala formationer. En indelning som fått allt större betydelse för både samhällsvetenskap och ideologisk reflexion är att göra en uppdelning i fyra kategorier, samhälleliga ”sfärer” eller ”sektorer”.

En sektor utgörs av *staten* (inklusive kommuner och landsting), alla organisationer och all verksamhet inom den offentliga sektorn. Vidare är *näringslivet* i vid mening med dess produktion, försäljning och finansförvaltning en särskild sektor. Den tredje sfären utgörs då av vårt liv relaterat till vårt *hushåll samt till familj och släkt*. En fjärde sektor eller sfär betecknas ofta som *det civila samhället* (Trädgårdh 1999).

Formellt civilsamhälle

Vi kan skilja mellan en mera *formell* och mera *informell* del av civilsamhället. Den formella delen utgörs av medlemsskap, deltagande och insatser inom föreningar och medborgarsammanslutningar av olika slag. Det formella civilsamhället utgörs alltså av *föreningar och frivilligorganisationer*, deras *verksamheter* (vilka ibland drivs helt av anställd personal) samt *frivilliga personinsatser* (oavlönade eller mera symboliskt arvoderade) inom föreningars ram. Vi skiljer mellan att vara *medlem* i en förening eller organisation och att vara *aktiv* i föreningen genom att *delta* i olika arrangemang eller göra direkta *insatser*. Till det civila samhället kan vi också räkna medborgarnas frivilliga insatser inom ramen för den offentliga sektorns verksamheter, till exempel att man är lekmanövervakare inom kriminalvården eller klassförälder i skolan (Blenberger 1993).

Den formella delen av det civila samhället betecknas med uttryck som *ideella sektorn*, *frivilligsektorn* och *tredje sektorn*. Det senare uttrycket har sin bakgrund i en tredelad samhällsuppdelning som inte omfattar hushåll-familj-släkt och är nog på väg ut ur språkbruket (Wijkström & Lundström 2002).

Vissa *grupperingar* av organisationer inom civilsamhället brukar kallas *folkrörelser*. Det har främst varit nykterhetsrörelsen, arbetarrörelsen, frikyrkorörelsen, idrottsrörelsen och möjligen också folkbildningsrörelsen, som har räknats till folkrörelserna. De *enskilda* organisationerna inom sådana grupperingar har dock inte kallats folkrörelser. Det finns dock numera en tendens att enskilda organisationer kallar sig för folkrörelse. Uttrycket folkrörelse är legitimitetskapande och rätten att få bära det epitetet kan hävdas mot bakgrund av att organisationen dels har en tillräckligt bred medlemsbas med spridning i hela landet, dels att den har en medlemsdemokratisk karaktär med lokala, regionala och nationella demokratiska organ.

Ett nyare uttryck som används om en del organisationer och verksamheter inom civilsamhället är *social ekonomi*. Då avses främst sådana verksamheter inom civilsamhället som bedrivs med en omfattande finansell bas – utan att ha ett vinstsyfte – och i huvudsak utförs av anställda (Social ekonomi. Kulturdepartementet 1999).

Informellt civilsamhälle

Till den informella delen av civilsamhället räknar vi vänskapsrelationer och tillhörighet till sociala nätverk. Det är fråga om sociala formationer som har en viss fasthet och stabilitet över tid men de regleras inte av föreningslivets protokollär.

En social insats som tillhör civilsamhällets kategori är direkta hjälp- och omsorgsinsatser för vänner, grannar och arbetskamrater. Insatser för sådana närstående kan ofta likna de anhöriginsatser som görs inom familjen och släkten. Den senare typen av insatser räknar vi dock inte till det civila samhället (Jeppsson Grassman 2003).

Även mera spontana och tillfälliga sociala formationer och möten kan ses som en del av det civila samhället. Resenärerna på en bussresa, gästerna på

en café, deltagarna i en gudstjänst och åskådarna på en idrottstävling utgör en kortvarig social formation i det civila samhället. Möten mellan främlingar i det offentliga rummet kan också ses som en del av det civila samhället.

Civilsamhällets avgränsning och särart

Dessa fyra samhällssektorer eller typer av sociala formationer kan avgränsas från varandra utifrån olika kriterier, men det är svårt att ange en strikt indelningsgrund för denna uppdelning. Det är fråga om en skissartad typologi där varje sektor har vissa gemensamma särdrag men den medför också avgränsningsproblem. En kritisk kommentar är att det civila samhället inte har en tydlig särart utan mera framstår som en restpott av det som faller utanför de tre andra sfärerna.

Ett förslag på särart för det civila samhällets organisationer är att dessa idealt sett skapas och drivs utifrån *idéer*, de skulle vara *idéburna* organisationer. Den karaktäristiken är relevant för en del organisationer, till exempel för humanitära organisationer, religiösa organisationer och politiska partier. Men huvuddelen av organisationerna kan inte sägas vara "idéburna" även om de naturligtvis ansluter sig till vissa idéer. Idrottsföreningar, hembygdsföreningar, vägsamhälligheter med flera skapas och drivs inte främst utifrån en idékombination. De vill utveckla ett intresse eller göra vardagslivet smidigare. Inte heller är det relevant att påstå att till exempel fackföreningar, patientföreningar eller föreningar för funktionshindrade främst är idéburna. De har naturligtvis inslag av idéer, men främst bestäms de av att de vill stödja sina medlemmar och bevaka deras intresse.

Tanken att idéer skulle vara en särskiljande särart för civilsamhällets organisationer och verksamheter är också diskutabel utifrån den viktiga betydelse som idéer har för organisationer och verksamheter inom den offentliga sektorn och även för näringslivet.

Vi vill i stället antyda en särart för det civila samhället med påståendet att det omfattar sociala formationer som det främst ligger i vårt *frivilliga val* att delta i. Vi kan inte välja bort att vara medborgare i en stat (förutom genom att byta medborgarskap) och inte heller kan vi helt stå utanför näringslivets utbud av varor, tjänster och ekonomiska transaktioner. Det är också nödvändigt att vi har eller tillhör ett hushåll, och vi ingår i en eller flera familjer och släkter. Men föreningsmedlemsskap, vänskap och informella hjälpinsatser för grannar och vänner är förhållanden som i princip – om än inte alltid psykologiskt – utgör vårt fria val. Vi kan också välja vilka sociala arenor och arrangemang vi vill delta i. Denna sociala valfrihetsaspekt kan ses som en civilsamhällets särart.

Vi menar dock inte att civilsamhället har en särart av en särskild etisk identitet och moralisk kvalitet som de andra samhällssfärerna inte har i lika hög grad. Att tillhöra en viss stat eller vara en del av en offentlig verksamhet, att arbeta i eller vara kund till ett företag och att tillhöra ett hushåll och/eller en familj, kan ha olika värden för den enskilde. Olika sammanhang och insatser inom dessa sektorer kan variera i fråga om etisk

nivå. En stat, ett företag, ett hem och en familj kan representera många värden men kan också ha förtryckande drag.

På samma sätt är det med civilsamhällets organisationer och informella sociala grupperingar. I sådana organisationer och grupperingar finns det naturligtvis livsglädje, vitalitet och medkänsla – men också tristess och förtryck, liksom i andra samhällssektorer. Det civila samhället utgör inte ett etiskt reservat.

Civilitet och socialt kapital

Det finns ett uttryck som tar fasta på den (förhoppningsvis dominerande) konstruktiva sidan i att vara aktiv inom civilsamhället, det är uttrycket *civilitet*. Det används dels om samhällen och kulturer, dels om enskilda personer. Om vi påstår att en viss person har hög grad av civilitet avser vi främst att personen dels är aktiv inom civilsamhällets organisationer och sociala nätverk, dels att personen har en social öppenhet och tillit. Ett samhälle som utmärks av civilitet har då en stor andel personer med en sådan inriktning. På samhällsnivå krävs det också att det finns strukturer och regelverk som ger civilteten utrymme och betydelse. Om ett samhälle har en hög grad av civilitet har det med andra ord en stark dimension av social aktivism och tillit.

Ett annat vanligt uttryck med i huvudsak samma innebörd är *socialt kapital*. Även det uttrycket kan användas med lite olika nyanser om både personer, kulturer och samhällen. I synnerhet uppfattas socialt kapital som uttryck för ett samhällsklimat och en personlig hållning som utmärks av *tillit* gentemot personer, organisationer och institutioner.

Genus och civilt samhälle – två huvudfrågor

Vi har angett viktiga frågeställningar utifrån ett genusperspektiv och klargjort vilken typ av frågeställningar som kommer till uttryck i den här studien. Dessutom har vi ringat in vad vi avser med det civila samhället. Denna studie har titeln *Genus och civilt samhälle* och det är främst två empiriska huvudfrågor och ett antal delfrågor under dem som vi arbetar utifrån:

ROLLER I CIVILSAMHÄLLET I RELATION TILL ROLLER OCH RESURSER INOM ANDRA SAMHÄLLSSEKTORER

- Vad betyder deltagande och insatser inom civilsamhället för möjligheten till deltagande, insatser och makt inom andra samhällssektorer?
- Vad betyder deltagande och insatser inom civilsamhället för möjligheten till deltagande (med välbefinnande, utveckling och makt) inom arbetslivet?
- Vad betyder deltagande och insatser inom föreningslivet för möjligheten till en balanserad tidsbudget, välbefinnande och utveckling i det egna livet?
- Vad betyder en stark ställning inom arbetslivet och inom andra samhällssektorer för deltagande och insatser inom civilsamhället?

- Vad betyder deltagande i civilsamhällets informella nätverk och vänskapsrelationer *respektive* aktiva hjälpinsatser för närstående (grannar, arbetskamrater och vänner, men inte familj och släkt) för deltagande och insatser i civilsamhällets organisationer (och vice versa)?
- Finns det ett genusmönster i dessa förhållanden och hur kan det karaktäriseras (och eventuellt förklaras)?

ROLLER OCH INFLYTANDE INOM CIVILSAMHÄLLET'S ORGANISATIONER

- Finns det olikheter mellan kvinnor och män vad gäller vilket slags organisationer eller verksamheter som de tillhör och är aktiva i?
- Finns det olikheter mellan kvinnor och män vad gäller vad de arbetar med inom organisationerna?
- Finns det olikheter mellan kvinnor och män när det gäller motiv och vilket utbyte de får av att delta och göra olika insatser inom föreningslivet?
- Finns det olikheter mellan kvinnor och män vad gäller ledande och kodbärande roller (styrelseuppdrag, utbildning etc.) inom civilsamhällets organisationer? Finns det skillnader på lokal, regional och central nivå vad gäller att ha ledande roller?
- Hur ser genusordningen ut i civilsamhällets organisationer i relation till förhållandena inom andra samhällssektorer? Finns det ett särskilt genusmönster inom civilsamhällets organisationer och hur kan det i så fall karaktäriseras (och eventuellt förklaras)?

I nästa kapitel görs en bred empirisk genomgång av frågor av det här slaget mot bakgrund av befolkningsundersökningar av medborgarnas deltagande i föreningsliv och sociala nätverk samt av deras informella hjälpinsatser. Därpå följer ett kapitel som ger historiska perspektiv och även behandlar frågor om vilka motiv för att delta och göra insatser inom föreningslivet som män respektive kvinnor har. Två kapitel behandlar sedan särskilda områden av civilsamhället: idrotten och kyrkan. Det finns sammanfattningar i de enskilda kapitlen och dessutom sammanfattas hela studien i ett avslutande kortare kapitel.

Makt, socialt kapital och hjälpgivande. Om kvinnor och män i civilsamhället

Eva Jeppsson Grassman

Människors engagemang i och utanför det organiserade föreningslivet kan studeras ur olika perspektiv. Genom att anlägga ett visst ”tolkningsraster” kan man lämna den rent deskriptiva framställningsnivån och få nya mönster, kontraster och konstruktioner att framträda. Med ett litet tillspetsat talesätt skulle man kunna hävda att det finns inte ett föreningsliv, det finns flera, vilka tar form och gestalt beroende på analysens inriktning. Syftet med det här kapitlet är att visa hur olika läsning av och perspektiv på insamlade data om kvinnors och mäns engagemang i och utanför föreningslivet just möjliggör olika slags tolkningar. Resultatet blir en ganska sammansatt bild av det som kan kallas medborgarengagemangets genusordning. Kapitlet inleds med en presentation av några nyckelbegrepp inom forskning om medborgarengagemang samt en diskussion av genusbegrepp och genusperspektiv. Därefter presenteras tre förslag till perspektiviseringar av insamlade data. Dessa anläggs sedan, i tur och ordning, för att tolka och synliggöra kvinnor och män och deras engagemang i och utanför föreningslivet.

I svensk forskningstradition har ett vanligt sätt varit att anlägga ett *tidsperspektiv*. Det innebär att göra jämförelser över tid, inte minst med fokus på eventuella minskningar, ökningar eller andra förändringar av omfattningen och inriktningen på befolkningens föreningsdeltagande. (Jeppsson Grassman & Svedberg, 1999; Petersson m.fl. 1998; Vogel m.fl. 2003). Ett sådant perspektiv innebär som regel samtidigt ett intresse för åldersmönster och tidsbundna förskjutningar i dessa. Skillnader mellan män och kvinnor har också uppmärksamats, men som regel underordnats förändringsperspektivet: intresset har legat på skillnaderna i deltagande över tid mellan könen snarare än på en fördjupad analys av könsroller och könsmonster i föreningslivet. I forskning om föreningsdeltagande underförstås ofta männen som norm i förhållande till vilken kvinnor avviker i sitt mönster eller eventuellt liknar dem. Här skiljer sig föreningsforskning från exempelvis omsorgsforskning och den s.k. anhörigforskningen, där förhållandet kanske snarast är det motsatta: kvinnan och hennes omsorgsarbete utgör en underförstådd norm i förhållande till vilken mannen avviker eller förblir osynlig. Båda typer av engagemang kan sägas vara uttrycksformer för ett engagerat medborgarskap i civilsamhället.

Begreppet *civilsamhälle* har ingen entydig definition (Lorentzen 2001; Trägårdh, 1999). Det har ibland getts en snäv och strikt avgränsad definition, medan det i andra sammanhang har givits en mer mångtydig, en rent av ganska flytande innebörd. Civilsamhället avser som regel en speciell sfär i

samhället där aktiviteter av en viss karaktär pågår, men det kan också vara en beteckning för medborgerliga förhållningssätt och handlingar. Oavlönat frivilligt arbete i föreningslivet brukar anses vara ett uttryck för sådana handlingar. Föreningarna och deras aktiviteter brukar nämligen ofta ses som kärnan i civilsamhället. Jeppsson Grassman och Svedberg (1999) liksom Jeppsson Grassman (2001) har dock argumenterat för en definition som också inkluderar verksamhet och engagemang utanför det organiserade föreningslivet, såsom informella hjälpformer, anhöringsatser, och engagemang i sociala nätverk av en viss kontinuitet. Därigenom får civilsamhället delvis andra kännetecken, uttrycksformer, med en annan könsordning än om det bara antas omfatta föreningslivet. I detta ligger också att *formerna för medborgarnas engagemang* kommer att variera.

Medborgarskap är ett begrepp som under senare decennier kommit att ges en allt vidare innebörd och investerats med olika betydelser – som går långt utöver den innebörd som har att göra med individens förhållande till staten uttryckt i formaliserade rättigheter och skyldigheter (se Janoski 1998; Rees 1996). Medborgarskap har kommit att handla om tillhörighet i vid bemärkelse och problematiserats i anknytning till genus och etnicitet (Isin & Turner 2002). Medborgarskap i en vidare tolkning inkluderar ett antal roller och identiteter som individen har i förhållande till samhället, inte minst i förhållande till civilsamhället. Aktivt medborgarskap kan sålunda ta sig ett antal olika uttryck och gestaltningar: föreningsliv, grannskap och andra delar av lokalsamhället är arenor där aktivt medborgarskap kan utövas och förverkligas. Under 1990-talet har också betydelsen av det sociala medborgarskapet tydligare artikulerats – betydelsen av medborgarengagemang för välfärden. Medborgaren som medmänniska betonas och medborgarskapets förpliktelser accentueras när det gäller hjälp och omsorg. En central fråga för den här diskussionen är om kvinnors och mäns medborgarskap i civilsamhället får olika uttryck, innebörd och konsekvenser.

Civilsamhället ur ett genusperspektiv

Finns det anledning att studera civilsamhället ur ett genusperspektiv? Ja, skulle man kunna skynda sig att säga – det finns knappast några samhällsfenomen som inte med fördel kan analyseras ur ett sådant perspektiv. Med genus som analysraster framträder mönster, kontraster och tolkningsmöjligheter av samhällets makt- och isärordning som annars förblir osynliga eller som tas för givna. Genus som begrepp inom feministisk teoribildning används som benämning på den kulturella process som tillskriver såväl människor som symboliska förhållanden och institutioner kollektiva könsegenskaper – manligt och kvinnligt. Det används också för att betona relationen mellan könen och som redskap för att studera de i tid och rum varierande formerna av vad som uppfattas som manligt och kvinnligt och för att förstå de konstruktioner som skapar isärhållande ordning och makt (Thurén 2002).

Genus som konstruktion och konsekvens i form av socialt kön, kan och har studerats på olika nivåer: på familje- eller parnivå men också på institutioner och som strukturella samhällsförhållanden (Hirdman 2003). Civilsamhället har i mindre utsträckning än andra aspekter av samhällslivet analyserats ur genusperspektiv. Det angelägna i att problematisera civilsamhäl-

let ur ett sådant perspektiv, inte minst på grund av den tendens till idyllisering av relationerna inom denna sfär som förekommer i många texter, har påtalats av till exempel Antonnen (1999) och Stark och Hamrén (2000).

Påståendet att det är angeläget att studera civilsamhället ur genusperspektiv innehåller ett implicit löfte om en viss typ av analys. Men det bygger också på ett antal antaganden och förutsätter vissa konkreta frågeställningar. Ett antagande är att genom att anlägga ett sådant perspektiv kan ett slags maktordning friläggas som bygger på sociala könskonstruktioner kring män och kvinnor och deras engagemang i civilsamhället. Är till exempel föreningslivet och människors frivilliga engagemang där ett slags skrattspegel av könsordningen i samhället överhuvudtaget? Eller är det tvärtom? Är maktordning överhuvudtaget ett relevant uttryck i sammanhanget? Hur ska man förstå den grundläggande frågan om deltagande/inget deltagande i frivilligarbete ur detta perspektiv? Det är inte helt självklart. Vad är det för slags arbetsfördelningen mellan män och kvinnor i föreningslivet – vilka insatser gör män och kvinnor i föreningslivet och inom vilka organisationer? Vilken innebörd har de? Vad är det för ideologier som bevekelsegrunderna för engagemanget ligger inbäddade i och hur bidrar de till att isärhållande och osynliga maktordningar skapas och vidmakthålls kring kvinnors och mäns roller och deltagande? Bygger ”texten” om civilsamhällets betydelse på diskursiva genusschabloner eller är det framför allt ett slags könsneutralitet som är det mest utmärkande? Det skulle kunna vara några frågeställningar som är relevanta ur ett genusanalysperspektiv.

Flera av dessa frågor kräver en betydligt mer djuplodande analys och fler teoretiska perspektiv än vad som är möjligt att presentera här, liksom andra slags data än de som här funnits att tillgå. De frågor som tas upp här utforskar bestämningsfaktorer för, omfattning av och inriktning på kvinnors och mäns engagemang inom delar av civilsamhället, med fokus på könsrollsmönster, med försök att tolka och förstå dessa – inriktning, innebörd och konsekvenser ur genusperspektiv. Den första frågan gäller det som anses vara det centrala i civilsamhället, nämligen föreningslivet och omfattningen av kvinnors och mäns frivilliga insatser. Med frivilliga insatser avses det oavlönade arbete som utförs under organiserade former och på ideell grund. Som regel har det sin anknytning till föreningslivet men frivilligt arbete kan också ha en anknytning till offentlig sektor. Kopplingar görs därefter till två andra centrala områden: informellt hjälparbete och deltagande i informella nätverk.

Diskussionen som följer presentationen av de tre förslagen till perspektiviseringar bygger på data från tre olika riksrepresentativa befolkningsstudier av survey-karaktär, som genomförts vid tre olika tidpunkter (1992,² 1994,³ 1998–99⁴) och där den huvudsakliga frågan varit att studera befolkningens frivilliga insatser i föreningslivet. Till detta kommer några jämförelser med resultat från en befolkningsstudie (2000⁵) speciellt inriktad på informellt hjälparbete – anhängningsinsatser och baserad på ett urval av befolkningen i

² Finns närmare belyst i Jeppsson Grassman (1993).

³ Finns närmare belyst i Gaskin & Davis Smith, (1995) Jeppsson Grassman & Svedberg (1995).

⁴ Finns närmare belyst i Jeppsson Grassman & Svedberg (1999).

⁵ Finns närmare belyst i Jeppsson Grassman (2001a).

Stockholms län. Med utgångspunkt i dessa data analyseras könsroller och könsmönster i medborgardeltagandet i och utanför föreningslivet. Utifrån genusperspektivet, som är utgångspunkten, diskuteras även förändringsmönster över tid.

Frivilligarbete ur tre perspektiv: resurser för makt och inflytande, socialt kapital och som hjälpgivande

Är det egentligen bra med omfattande frivilligarbete? Är det ett uttryck för styrka eller underordning? Det beror sannolikt på vilket perspektiv man anlägger och vilka aspekter man synliggör. En springande punkt är om det har särskilda värden och ger resurser till individer och/eller kollektiv. En annan central fråga är om det är istället för sådant avlönat arbete som samhället inte har råd med. Politiker såväl som forskare har under decennier samfält framhållit föreningslivets särskilda betydelse som resurser för individuell och kollektiv styrka och makt – för demokratin, och, under senare år, för välfärd och för socialt kapital. Samtidigt har röster höjts för att just påtala risken för att oavlönat frivilligarbete – främst från kvinnor – alltmer ersätter och kompenserar för eventuella nedskärningar i välfärd och andra brister i samhället. Det som ger samhällsvinster behöver inte nödvändigtvis gynna enskilda individer eller särskilda grupper av frivilligt aktiva. I andra länder har denna diskussion funnits tidigare och nu blossat upp igen.

Som resurs för makt och inflytande

Människors engagemang i föreningslivet har av tradition setts som ett grundläggande inslag i, och förutsättning för en fungerande demokrati i Sverige. Dess betydelse har uppfattats vara av ett direkt slag. Via föreningslivet får individen en kanal för att utöva politiskt medborgarskap. Samtidigt är föreningslivet en ”demokratiskola” där demokratiska värderingar och arbetssätt lärs in och reproduceras. Föreningsengagemang och rätten till föreningsdeltagande har i Sverige uppfattats som *resurser* genom vilka individen kan *påverka* sin egen och andras situation och den demokratiska processen. Resursperspektivet har tillämpats av Statistiska centralbyråns mätningar av Levnadsförhållanden (till exempel 1997) och av Peterson, Westerholm och Blomberg (1987) samt Petersson m.fl. (1998). Det är de politiska föreningarna som främst stått i fokus för intresset och *det aktiva medlemskapet*. Mycket frivilligarbete blir ur det här perspektivet en indikator på livaktiga demokratiska processer och medborgarnas *inflytande*. Ur resursperspektivet blir det intressant att studera vilka grupper som har dessa resurser, och om vissa föreningstyper, liksom vissa typer av engagemang ger mer resurser än andra och hur maktordningen – *i synnerhet könsordningen* – ser ut.

Som socialt kapital

Men föreningslivet ger också möjlighet till tillhörighet, sociala relationer och nätverk. Inget uttryck har fått starkare nyhetsvärde och genomslag inom samhällsvetenskapen under 1990-talet än begreppet *socialt kapital*. Medborgarengagemang kan både generera och vara uttryck för socialt kapital.

Civilsamhällets sammanslutningar ger individen möjlighet att delta och vara med och bygga nätverk vilka kan komma att utgöra ett slags kapital av relationer. Socialt kapital skapas när relationer mellan individer får sådan karaktär att handlingskraft och agerande underlättas, hävdar Coleman (1994) som också ser det sociala kapitalet som ett relationskapital vilket också enskilda individer kan ha större eller mindre tillgång till (se också Bourdieu, 1980). Många relationer kan också ses som ett personligt socialt kapital. Putnam (1993, 2000) som kommit att starkt förknippas med begreppet socialt kapital har givit det en mer kollektiv innebörd. Han hävdar att samhället aldrig kan vara välfungerande utan detta och att avgörande för att skapa ett starkt socialt kapital är tillgången på ett vitalt och vittförgrenat föreningsliv i samhället. Genom detta uppstår ett sammanhängande kitt i form av starka sociala normer av förtroende och ömsesidighet, vilket möjliggör samarbete och vidmakthållande av ett slags grundläggande social tillit och gemenskap – ett gemensamt socialt kapital. Föreningslivets betydelse för demokratin blir med detta synsätt av mer indirekt karaktär. Nyckelbegrepp blir *nätverk och medlemskap* men också *tillhörighet*. Det senare inbegriper dock också sin motsats: tillhörighet för några innebär som regel utanförskap för andra. Mycket frivilligt arbete, ur det här perspektivet, är uttryck för ett starkt socialt kapital om det är knutet till ett sammanhang av medlemskap, nätverk och kollektivt agerande.

Tillgången på socialt kapital kan antas vara ojämnt fördelat mellan grupper även om ett land totalt sett beskrivs som starkt när gäller detta slags kapital, exempelvis Sverige. Ojämlighet kan också gälla på individnivå (med en viss definition på socialt kapital). Det är inte heller självklart hur man kan få de värden som socialt kapital representerar att ”spilla över” på grupper som står utanför (Schneider 1999). Vilka grupper har tillgång till mycket socialt kapital? En central fråga i den här diskussionen är givetvis vilka mönster av socialt kapital som är kännetecknande för kvinnor och män, hur de eventuellt skiljer sig åt, inte bara i omfattning utan också hur dess ”inre struktur” ser ut och vilken roll det tycks spela för att förverkliga ett aktivt medborgarskap. Frågan om genus och socialt kapital är hittills ett relativt outforskat område. Samma sak gäller kopplingen mellan socialt kapital och samhällets välfärd.

Hjälpgivande och ersättning

Ett utmärkande drag under 1990-talet har dock varit ett starkt ökande intresse för föreningslivets – frivilligsektorns – aktiviteter ur ett välfärdsperspektiv. Det är emellertid inte så mycket den välfärd som eventuellt genereras genom socialt kapital som det är fråga om utan istället är det frivilligsektorn som tänkbar serviceproducent av välfärdstjänster som tilldragit sig intresse. Det här har inneburit att det sociala frivilligarbetet kommit i fokus. Det stämmer överens med en generell internationell trend vilken inneburit att de socialt inriktade organisationernas potential för ”välfärdproduktion” blivit särskilt intressant, inte minst med förväntningar på deras möjligheter att mobilisera till oavlönat arbete. Bakgrunden till detta var både ideologisk och betingad av ekonomisk kris och budgetunderskott. En forskning uppstod också som knöt an till den anglosaxisk traditionen av forskning om frivillig-

sektorn som serviceproducent och dess ekonomiska betydelse. I den samhällsdiskurs som uppstod i början av 1990-talet stod *medborgarskapets förpliktelser* när det gäller hjälp och omsorg på ett helt annat sätt än tidigare i fokus. Det skedde härvidlag en förskjutning från "aktivt medlemskap" till "frivilligt arbete", med betoning på arbete (Jeppsson Grassman 1993, 1998). Även om en honnörsutsaga var att frivilligt arbete skulle fungera som ett *komplement* till avlönat arbete har i praktiken ett slags underförstått intresse också varit i vad mån frivilliga kan *ersätta* avlönad personal, åtminstone i någon mån inom områden där successiva nedskärningar gjorts. Det här perspektivet innebär en instrumentell syn på medborgarengagemanget. Det är inte i första hand de medborgare som är aktiva som får tillgång till resurser. Det viktiga är att de själva förväntas ge resurser. Det blir också intressant att ta del av hur mycket "reservkapacitet" som finns hos medborgarna. Frivilligt arbete kommer ur detta perspektiv ofta att betraktas som *istället för lönearbete* och de politiska förväntningarna har riktats mot dem som antas kunna arbeta frivilligt för att kompensera för det lönearbete de inte har: pensionärer, arbetslösa och, i den mån de finns, hemmafruar (Jeppsson Grassman 1998). Detta är det sociala frivilligarbete som tilldrar sig mest intresse. Diskussionen om detta må vara könsneutral. Ofta underförstås dock att det handlar om kvinnors oavlönade insatser. Ur det här perspektivet blir omfattande socialt frivilligarbete ideologiskt mångtydigt: av vissa betraktas det som tecken på ett vitalt, omhändertagande civilsamhälle. Av andra blir det omfattande sociala frivilligarbetet ett talade uttryck för den offentliga sektorns svaghet, kris eller liknande. Genusfrågan ställs på sin spets. Frivilligarbetet beskrivs ibland i detta sammanhang som en "kvinnofälla".

De tre olika perspektiven på föreningsanknutet frivilligarbete som presenterats i det här avsnittet medför *sammanfattningsvis* olika tolkningsmöjligheter av det frivilliga arbetets roll och möjligheter. Därmed inbegriper de också olika tolkningsförslag när det gäller att förstå innebörden i eventuella könsskillnader och könsordningar i civilsamhället.

Omfattningen på det frivilliga arbetet: kvinnor och män i Sverige och Europa

Är det någon skillnad mellan Sverige och andra europeiska länder när det gäller kvinnors och mäns frivilliga engagemang? Allmänt sett finns frågan belyst, men inte med systematiskt fokus på könsskillnader. Den svenska befolkningen är i stor omfattning engagerad i oavlönat frivilligt arbete i föreningslivet. Det blir speciellt tydligt vid en internationell jämförelse. I den så kallade Eurovol-undersökningen (som är en av de surveyundersökningar som refereras till inledningsvis) jämfördes det frivilliga arbetet i tio europeiska länder. Den komparativa analysen⁶ visade att Sverige kom på en tätpå plats: näst efter Nederländerna var Sverige det land där frivilligarbete var vanligast, totalt sett. Detta har tolkats som styrka och vitalitet i det svenska civilsamhället. Om man emellertid enbart jämför kvinnornas frivilligarbete så kommer svenska kvinnor först på fjärde plats, efter Storbritannien, och

⁶ En multivariat analys, där det kontrollerades för ett antal faktorer i den statistiska analysen.

tätt efter Nederländerna och Belgien, det visar en specialgranskning av sex av länderna (se Tabell 1). Det är sålunda männens föreningsengagemang som drar upp den svenska statistiken, medan kvinnor i vissa andra länder oftare är mer aktiva. I några av länderna dominerar de också frivilligarbetet i förhållande till männen i det egna landet. Det gäller exempelvis Belgien och Storbritannien (Gaskin & Davis Smith 1995). Hur ska man förstå det? Är omfattande frivilligarbete i sig tecken på styrka och makt eller snarare underordning och svaghet? Är omfattande manligt frivilligarbete uttryck för samma sak som omfattande kvinnligt frivilligarbete? Men med genusperspektivet som utgångspunkt blir nog svaret: nej, troligtvis inte. Kvinnlig och manlig dominans i föreningslivet betyder sannolikt inte samma sak. Samtidigt visar de tre perspektiv, som diskuterades i föregående avsnitt, att det inte finns några entydiga svar – innebörden tenderar att glida, beroende på vilka förskjutningar i perspektiv man gör.

Förmodligen har det också betydelse vilken del av frivilligsektorn man talar om. Det finns till exempel inget som tyder på att kvinnors engagemang generellt sett är ett uttryck för att frivilligt arbete fått *ersätta* eller är istället för lönearbete. Kopplingen ser helt annorlunda ut. I Sverige, liksom i flertalet andra studerade länder är de som lönearbetar också i större utsträckning frivilligt aktiva än de som inte lönearbetar. Det gäller både för män och kvinnor. Det är inte heller så att länder som generellt sett har få i arbetskraften genomgående har mest frivilligarbete (Jeppsson Grassman 1998). Sverige och Nederländerna, som ligger på ungefär samma nivå när det gäller kvinnors frivilligarbete, har helt olika arbetsmarknadssituation: Sverige har högt arbetsmarknadsdeltagande bland kvinnorna medan en påfallande låg andel av de holländska kvinnorna är i arbetskraften. Tyska kvinnor, som har lågt arbetsmarknadsdeltagande, har också låg nivå på sitt frivilligarbete. Brittiska kvinnor förvärvsarbetar i förhållandevis hög grad och har stor omfattning på sitt frivilligarbete. Mönster är mer mångtydigt, även för kvinnorna, och måste förstås mot bakgrund av historiska, politiska och kulturella förhållanden som måste analyseras i varje land.

Tabell 1. Kvinnors frivilligarbete. En jämförelse mellan sex europeiska länder.

	Frivilligt arbete	Sociala organisationer	Idrotts- och fritidsorganisationer	Fackföreningar	Kulturföreningar	Religiösa samfund/föreningar
Belgien	0.97	1.49*	2.41**	0.57	0.81	0.84
Ireland	0.68**	0.92	1.55	0.00	0.69	0.70
Nederländerna	0.95	0.86	1.92*	0.38	1.54	0.69
Sverige	0.94	0.43***	2.13**	2.80*	3.37**	1.00
Tyskland	0.43***	0.67***	0.95	0.56	0.74	0.64*
Storbritannien	1	1	1	1	1	1

* p < .05; ** p < .01; *** p < .001

Signifikansprövning av oddskvoter avser avvikelser från Storbritanniens värde vilket utgör referenskategori.

En pusselbit tycks dock ha att göra med *inriktningen* på det frivilliga arbetet. Svensk frivilligsektor har en ”manlig” karaktär, bland annat på grund av att gränsytona mellan frivilligsektor och välfärdsstat ser annorlunda ut än i många andra länder. Där har frivilliga organisationer för vård och omsorg

ett större utrymme och en större betydelse och inom dessa är många kvinnor frivilligt aktiva. I de länder där kvinnornas frivilligengagemang är omfattande är också socialt inriktat frivilligarbete betydligt vanligare. Av Tabell 1 framgår att Sverige kommer på sista plats bland de sex länderna när det gäller kvinnors sociala frivilligarbete. Det verkar sålunda som skillnader mellan kvinnors frivilligengagemang i olika länder, men också skillnader mellan män och kvinnor på det här området, delvis kan förklaras av skillnader i frivilligsektorns karaktär och inriktning. Detta är i sin tur bland annat beroende på respektive välfärdsstats konstruktion. Det sociala frivilligarbetet till vilket ökad uppmärksamhet och förhoppningar knutits under 1990-talet var, i alla fall när studien genomfördes 1994, inte särskilt omfattande i Sverige, inte ens bland kvinnorna visar jämförelsen. Svenska kvinnor, visar Tabell 1, är i högre grad än kvinnor i andra länder frivilligt aktiva inom samma områden som männen: kulturföreningar, fackföreningar liksom idrottsföreningar. Det är också en indikator på könsordningen, och här måste man konstatera svenska kvinnor hör till dem som har störst *bredd* på sitt frivilliga engagemang. Intressant och kanske överraskande är att svenska kvinnor också är jämförelsevis aktiva inom religiösa samfund och föreningar, något som diskuteras vidare i kapitel 5.

Ett sätt att närma sig frågan om det frivilliga arbetets betydelse är studera hur frivilligt engagemang överhuvudtaget *värderas* i olika länder: vilken roll och betydelse anses det ha i respektive land? Ett instrument utvecklades för Eurovol-studien, vilket mätte inställningen till frivilligarbete i respektive befolkning. Resultaten gick att gruppera i två dimensioner. Den ena innebar en inställning till frivilligarbete som främst en *ersättning* för avlönat arbete och som inte skulle behövas om ”staten tog sitt ansvar”. Den andra dimensionen innebar att frivilligt arbete ses som ett slags *demokratiskt egenvärde* och självständig kraft. Könsskillnaderna var, vid mätningen 1994, relativt små mellan könen *inom* de jämförda länderna. Däremot var skillnaderna påtagliga *mellan* länderna: länder där en stor andel kvinnor var frivilligt aktiva och där socialt frivilligarbete hade stor tyngd – där var det vanligt att frivilligarbete sågs som en ersättning för offentliga insatser. Storbritannien var det mest illustrativa exemplet. I de länder där männen dominerar frivilligarbetet – var synen på frivilligt arbete som ett demokratiskt egenvärde och självständig kraft oftare förekommande. Här var Sverige det mest illustrativa exemplet.

Det frivilliga arbetet värderas sålunda olika. En slutsats man kan dra är att en hög grad av frivilligt engagemang från kvinnornas sida inte nödvändigtvis är uttryck för jämställdhet mellan könen men inte heller nödvändigtvis dess motsats. Kanske är det mer relevant att se på *inriktningen* på det frivilliga arbetet för att förstå hur det manliga och det kvinnliga skapas i föreningslivet liksom den ”isärhållande” ordning som tycks vara tydligare i andra länder än i Sverige. Till detta kommer att maktfrågan knappast kan förstås utan att man studerar vilken ställning kvinnorna har i föreningarna – vad de faktiskt gör och vilka möjligheter till påverkan deras engagemang ger.

Ett alltmer jämställt föreningsliv?

Jämställdhet är ett uttryck som används i en rapport från SCB (Vogel m.fl. 2003) Här konstateras att en ökad jämställdhet inträtt i det svenska föreningslivet under 1990-talet eftersom skillnaderna mellan män och kvinnor beträffande omfattningen på föreningsmedlemskap och aktivt deltagande minskat under perioden. Kvinnorna har ökat sitt deltagande medan männens minskat sitt. Resultaten från 1998–99 års nationella befolkningsstudie av frivilligt arbete (på vars resultat det här kapitlet till stor del bygger) visar på motsvarande typ av mönster. Den visar att både män och kvinnor i Sverige i stor omfattning är engagerade i frivilligarbete i föreningar, även i slutet av 1990-talet: 53 procent av männen och 50 procent av kvinnorna. Men omfattningen av männens engagemang hade inte förändrats nämnvärt i förhållande till situationen 1992 (då en identisk mätning genomfördes). Däremot hade kvinnorna ökat sitt frivilliga deltagande i förhållande till 1992 – fler kvinnor är aktiva, även om de aktiva männen fortfarande utför fler timmar obetalt föreningsarbete än kvinnorna.

Jämfört med 1994, då Eurovol-undersökningen genomfördes, hade en intressant utveckling skett beträffande den svenska befolkningens syn på det frivilliga arbetets roll och betydelse. Könsskillnaderna visade sig ha ökat vid mätningen 1998. Att frivilligarbete kunde ses som ersättning för nedskärningar i samhället ansåg kvinnorna *dubbelt så ofta* som männen. Den kan tyckas logisk och står i samklang med de mönster som framkom i en del andra europeiska länder. En betydande del av den ökning av det kvinnliga frivilliga arbetet som skett under 1990-talet visade sig nämligen handla om ökat engagemang inom organisationstyper som har kontaktytor mot områden där nedskärningar skett i välfärden under 1990-talet: exempelvis patientföreningar och humanitära organisationer.

Olika föreningsvärldar

Män och kvinnor är delvis aktiva i samma slags föreningar. Ingen typ av förening engagerar fler frivilliga än idrottsföreningarna och det gäller för både män och kvinnor, det har redan tidigare konstaterats. Samma mönster kunde vi se 1992 (Jeppsson Grassman 1993). Men männen är dubbelt så ofta aktiva i dessa föreningar som kvinnorna och mycket av männens engagemang är just samlat där. På andra plats kommer, för båda könen, kulturföreningar. Både män och kvinnor är dessutom frivilligt aktiva i fackföreningar, kvinnor något oftare än män. Ser man emellertid till det totala mönstret av engagemang i de 32 föreningstyper som studien omfattade framstår det som klart att *kvinnorna har betydligt större bredd* på sitt frivilliga engagemang även jämfört med männen. Visserligen är frivilligt aktiva män och kvinnor i genomsnitt engagerade i lika många föreningar (1,8 respektive 1,7 föreningar). Men medan männen är engagerade i fler föreningar av samma typ är många kvinnor aktiva i alla möjliga föreningstyper, också sådana där männen är i minoritet. Det gäller humanitära föreningar, kyrkan, föräldraföreningar, handikappföreningar som alla är arenor för kvinnors insatser. Det är också inom dessa typer av föreningar, vilka med en vid definition benämnts som socialt inriktade föreningar, som kvinnorna ökat sitt engagemang under 1990-talet. Möjligen kan man hävda att samtidigt som kvinnor-

na ökat sitt frivilliga engagemang och breddat det har det till viss del skett en ökad uppdelning, eller en tendens till särskiljande, mellan män och kvinnor under 1990-talet i inriktningen i föreningslivet. Det är inte alldeles klart hur detta ska tolkas. Inte minst gäller det när man ställer inriktningens mönster mot inriktningen på kvinnors och mäns *insatser* i föreningslivet – vad de gör.

Insatsernas kön

Har insatserna i frivilligsektorn ett ”kön”? Det vill säga är det så att män och kvinnor har olika slags uppdrag i föreningslivet, utför de olika slags frivilliginsatser och utgör detta en indikator på en könsordning som kan översättas som maktordning? Inom 1998 års befolkningsstudie gjordes en ganska noggrann kartläggning av vad frivilligt aktiva medborgare huvudsakligen ägnat sig åt för slags insatser. Av Tabell 2 framgår att det frivilliga arbetet följer ett klart och tydligt könsmönster. Där redovisas hur det ser ut totalt, samt mönstret inom idrottsföreningar och inom socialt inriktade föreningar⁷.

Tabell 2. De frivilliga insatsernas karaktär 1998. Andel (procent) män respektive kvinnor som ägnat sig åt olika slag insatser, totalt och efter organisationstyp.

Typ av insats (%)	Frivilligt arbete			Socialt frivilligt arbete			Frivilligt arbete i idrottsföreningar		
	Totalt	M	K	Totalt	M	K	Totalt	M	K
Utbild.	21	26	14	17	17	16	31	37	21
Styrelse	29	33	24	30	40	22	25	29	19
Administr.	36	33	38	37	34	39	38	34	46
Information	15	16	15	16	17	15	11	12	10
Hjälpinsatser	12	11	14	17	15	19	12	12	11
Insamling	20	18	22	16	16	15	25	24	26
Annat	17	16	17	11	10	12	16	13	20
BAS	576	312	264	237	100	137	207	137	70

Det är otvetydigt så att beträffande de typer av insatser som ger möjlighet till makt, påverkan och inflytande – där dominerar männen. Den första insatstypen jag avser är utbildning. Engagemang i träning och utbildning ger specifika möjligheter till påverkan både utåt och inåt i organisationen. Detta slag av insatser är nästan dubbelt så vanlig bland män som bland kvinnor. Det statistiska sambandet mellan kön och utbildningsuppdrag var mycket starkt.⁷ Till detta kommer styrelsearbete, som ju är själva navet i föreningens påverkans- och styrningsarbete. En logistisk regressionsanalys⁸ visade

⁷ Denna kategori som gavs vid innebörd innefattar här också Svenska kyrkan och andra kristna samfund. Här skiljer den sig från den kategorisering som görs i kapitel 5.

⁸ Den modell som testades, och där statistisk kontroll för de inblandade faktorerna skedde, omfattade bl.a. kön, ålder, familjebakgrund, utbildning, socioekonomisk tillhörighet, inkomst, etnicitet, typ av boende samt boendeort.

att, vid sidan av ålder, hade ingen annan faktor så stark genomslagskraft som just kön när det gällde engagemang i styrelseuppdrag. Kvinnor är i minoritet när det gäller styrelseuppdrag totalt, vilket framgår av tabellen. Det gäller inom idrottsföreningar och, på ett nästan karikerat sätt, även inom socialt inriktade föreningar, totalt sett.⁹ Där är skillnaderna mellan män och kvinnor allra störst. Det betyder att de organisationer som drar till sig kvinnor i majoritet i större utsträckning än många andra organisationstyper styrs av män! Beträffande administration, däremot, vilket i undersökningen exemplifierades som ”administration och andra praktiska insatser, såsom städning, kaffekokning etc.”, här dominerar kvinnorna stort, särskilt inom idrotten. Ser man till åldersmönstret här blir man fundersam: bland 16–24-åringar är mönstret för styrelseuppdrag jämställt mellan könen. Därefter drar männen ifrån. Inte inom någon annan åldersgrupp är männen starkare överrepresenterade än i åldersgruppen 45–59 år – den åldersgrupp inom vilken frivilligarbete totalt sett också är vanligast.

Styrelseuppdrag när något man i högre grad än vad gäller andra slags frivilliginsatser blir *ombedd* att engagera sig i, visar resultaten. Det är överhuvudtaget relativt vanligt i svenskt föreningsliv att ”ingången” till det frivilliga arbetet är att man blir ombedd. Men variationen är stor i förhållande till vilket slags insatser man gör. Grupper som verkar på olika arenor i samhället blir oftare ombedda än andra (Jeppsson Grassman 1993). Att bli ombedd tycks förknippat med både socialt kapital och makt. Män blir generellt sett något oftare än kvinnor ombedda att engagera sig. De som utför den typ av insatser som många kvinnor utför, exempelvis administration och penninginsamling har mindre ofta blivit ombedda. Där är det istället vanligt att individen själv sökt sig till verksamheten. Männen uppgav också i betydligt större utsträckning än kvinnorna att de ”varit med och startat den verksamhet” inom vilken de var frivilligt verksamma. Inom ett område var det betydligt vanligare att kvinnorna faktiskt hade blivit ombedda att engagera sig – det gällde att ge hjälp till enskilda eller grupper. Där visar sig kvinnor generellt sett vara överrepresenterade. Det bör kanske ändå påtalas att just den typen av frivilliginsats inte är särskilt vanlig, inte ens inom socialt inriktade organisationer. Detta är kanske förvånande, med tanke på den välfärdsdiskurs som utvecklats under 1990-talet och de förväntningar som knutits till det frivilliga sociala hjälparbetet. Detta förhållande diskuteras mer ingående längre fram i texten. Även inom socialt inriktade organisationer är styrelseuppdrag, administration, penninginsamling etc., vanligare uppgifter.

Andelen frivilliga, kvinnor såväl som män, som uppger att de utför ”andra insatser” av oklassificerat slag har ökat påtagligt under 1990-talet. I Tabell 2 utgörs de av 17 procent. Det kan diskuteras hur detta fenomen ska tolkas. Svaren i denna kategori i undersökningen redovisades i sin helhet och de visade att insatserna här handlade om mer eller mindre informella insatser i det formaliserade föreningslivets utkanter (se vidare Jeppsson Grassman & Svedberg 1999). Dessutom var de av mer eller mindre tillfällig karaktär. Men även här kan man iaktta ett konventionellt könsmonster: medan kvinnorna uppger att deras insatser bestått av att tvätta kläder åt ishockeylag, sticka kläder för att skänka till Röda korset eller ställa upp som frivillig kraft

⁹ Ett undantag utgörs av styrelser inom humanitära föreningar.

på någon basar eller liknande, är det vanligare att männen ”hoppat in” som domare på idrottsevenemang, varit tävlingsvärdar eller bidragit ideellt med underhållning i något föreningsområde.

Resursstarka män – och ännu starkare kvinnor?

Vilka är då de män och kvinnor som engagerar sig i frivilligt arbete? Är det samma slags grupper eller ser selektionsmekanismerna olika ut för respektive kön? Kan man tänka sig att förklaringen till den rådande könsordningen i föreningslivets frivilliginsatser har att göra med sådana processer? Ett generellt mönster – som gäller i Sverige liksom i andra västländer – är att socioekonomiskt och utbildningsmässigt resursstarka grupper är överrepresenterade bland de frivilliga i föreningslivet. Ur ett perspektiv kan man säga att det är fråga om grupper som *har* resurser och som genom sitt föreningsengagemang *får* resurser. Det här mönstret har bestått och till och med förstärkts under 1990-talet (Jeppsson Grassman & Svedberg 1999). Men det är inte främst männen som har en bakgrund av resursstyrka medan de frivilligt aktiva kvinnorna rekryteras från mindre resursstarka grupper. Det hade man eventuellt kunnat tro, med tanke på den könsuppdelning som framkommit beträffande insatsernas karaktär. Det är snarare tvärtom: Det socioekonomiska mönstret gäller i högre grad kvinnorna än männen. Idrottsföreningarna, som drar till sig så många manliga aktiva, rekryterar frivilliga på bredare bas, från grupper med olika utbildningsbakgrund, inkomstnivå etc., än vad till exempel socialt inriktade föreningar gör där många kvinnor är aktiva. Generellt sett är hög utbildning en betydligt viktigare förklaringsfaktor för frivilligt engagemang för kvinnorna än för männen. Samma sak gäller, om än något mindre tydligt, för socioekonomiska resurser i allmänhet. Det här betyder att bland de kvinnor och män som möts i föreningslivet finns många i dessa avseenden resursstarka kvinnor. Ändå tycks resultatet bli den köns-hierarki som beskrevs i föregående avsnitt. Köns-mönstret är betydligt skarpare i konturerna än ett socioekonomiskt raster som förklaring till vad män respektive kvinnor utför för typ av frivilligt arbete i föreningslivet. Det makt- och resursperspektiv på föreningsengagemanget vilket traditionellt anlagts i svensk tolkning av medborgaraktiviteter kompliceras – problematiseras – genom den här resultatet. Om föreningslivet dessutom är att betrakta som en ”demokratiskola”, med betoning på skola, kan man fråga sig hur den rådande könsordningen påverkar vad som faktiskt lärs in, till exempel av yngre kvinnor som engagerar sig frivilligt. Det europeiska mönstret ser ut på samma sätt – i de tio länder som ingick i Eurovol-undersökningen var styrelseuppdrag vanligare bland män än bland kvinnor.

Nätverk och det sociala kapitalets köns-mönster

Alla beslut fattas dock sannolikt inte i föreningens styrelse. Inflytande och påverkan kan också ta sig andra uttrycksformer. Kvinnorna i Sverige har ökat sitt frivilliga engagemang under 1990-talet och de har breddat det. Hypotesen om socialt kapital sätter ljuset på mer mångfacetterade och indirekta mekanismer för hur inflytande och agerande möjliggörs. Om medborgaren-gemanget genererar socialt kapital som exempelvis Putnam (1993, 2000)

hävdad, då tycks det som om kvinnorna på ett mer differentierat sätt än männen bidrar till detta, om man stöder resonemanget på resultaten från den nationella befolkningsundersökningen. Kvinnor har nätverk, skapar nätverk och kopplingen mellan föreningsengagemanget och nätverksskapande är tydligare för kvinnorna än för männen.

I befolkningsstudien 1998 ville vi kartlägga förekomsten av informella nätverk av en *viss typ*: informella nätverk med någon kontinuitet. Det är fråga om nätverk där minst tre personer regelbundet gör något tillsammans utanför någon organisatorisk ram. Det betydde också att familjerelationer och enskilda vänskapsrelationer inte innefattades i vår definition. Vi ville få en bild av om man regelbundet *ingår* och deltar i eller flera sådana nätverk. Vi tog också reda på vad nätverken i så fall gick ut på, vad deltagarna samlades kring.

Resultaten visade att 35 procent av befolkningen ingick i minst ett sådant nätverk samt att 13 procent ingick i två eller flera nätverk. Totalt var det fråga om 48 procent. Det betyder att nästan hälften av den svenska befolkningen tillhör den här typen av nätverk som kan antas fungera som länkar vid byggandet av socialt kapital. Generellt är skillnaderna ganska små mellan män och kvinnor på det här området. Kvinnorna har i något större utsträckning än männen ett eller flera nätverk. Inriktningen på nätverken speglar både vår tids fritidssysselsättningar och karaktäristiska könsskillnader. Både män och kvinnor ingår i nätverk där man träffas för att motionera tillsammans. Men medan män spelar innebandy, bowlar, fiskar eller liknande träffas kvinnor och rider tillsammans eller går på vattengymnastik. Vinprovning och dataspel samlas män kring medan kvinnor oftare tycks spela bridge, ha tjejmiddagar eller syjunta. De möjligheter till kontinuitet och gemenskap som nätverken ger för såväl kvinnor som för män torde vara likartade. Ändå beskriver män och kvinnor syftet med nätverket – vinsten eller ”poängen” med dem – på något olika sätt.¹⁰ Medan männen ofta beskriver syftet som inriktat på att ”göra” något tillsammans, det vill säga något slags ”produktion” så beskriver kvinnorna det viktigaste syftet som att ”vara tillsammans”. Oavsett konkret syfte med att komma samman så är det ändå ”att träffas” som är det viktigaste. Detta ger positiva upplevelser, ett stöd och ett välbefinnande vilket oftare finns konkret beskrivet i kvinnornas svar än i männens.

Men, utöver dessa betydelser, leder då nätverken till medborgaraktivitet i vidare bemärkelse och i enlighet med de ståndpunkter om hur socialt kapital skapas som tidigare anförts? Ja, det finns stöd för det i resultaten. Medborgare som har tillgång till nätverk är också i större utsträckning än övriga engagerade i frivilligt arbete. Ju mer tid man ägnar åt frivilliga insatser, i desto större utsträckning har man också tillgång till informella nätverk (Jeppsson Grassman & Svedberg 1999). Medborgarnas olika aktiviteter tycks sålunda ha en koppling till varandra. Det kan tolkas som att tillgång till nätverk utgör en resurs och ett personligt socialt kapital och som sådant ökar det sannolikheten för föreningsengagemang i frivilligt arbete, precis som andra resurser, exempelvis utbildning. Omvänt kan föreningslivet utgö-

¹⁰ Det framgår av svaren som var öppna och som redovisades i sin helhet i befolkningsundersökningen.

ra en arena utifrån vilken nätverk skapas som individen kan delta i. Hur man än ser det, tycks medborgerliga resurser, handlingar och uttrycksformer vara kopplade till varandra på ett mångfacetterat sätt.

En fördjupad analys visar emellertid att det här mönstret *främst gäller för kvinnorna*. Kopplingen mellan frivilligt arbete och tillgång till informella nätverk är starkare än för männen allmänt sett. Det betyder att de kvinnor som är frivilligt aktiva i betydligt större utsträckning deltar i nätverk än de kvinnor som inte är frivilligt aktiva. För männen tycks nätverken ha denna innebörd i mindre utsträckning. Ännu tydligare blir kopplingarna om man går vidare och enbart jämför frivilligt aktiva män och kvinnor, och studerar vilken innebörd nätverken tycks ha för den roll man spelar i organisationen. Kvinnor som har nätverk har i större utsträckning blivit ombudade att ta på sig frivilliga uppgifter än övriga frivilligt aktiva kvinnor. Motsvarande mönster är inte lika starkt för männen. Det finns en relation mellan *nätverk och inflytande* för kvinnor som tycks ha mindre betydelse för män. Ingen grupp har i större utsträckning tillgång till nätverk än kvinnor som gör frivilliga insatser i form av utbildningsuppdrag eller styrelseuppdrag. En tolkning av detta är att kvinnor behöver stöd av nätverk för att uppnå positioner för inflytande i föreningar, och att förankring på olika slags arenor är viktigare för kvinnors positioner än för män. Möjligen framstår detta som något överraskande, då man kanske snarast förväntat sig att framför allt männen drar nytta av de sociala nätverkens ”instrumentella” värden. Omvänt kan man säga att kvinnor som uppnått en position i föreningslivet i sin tur är med och skapar nätverk i samhället. Hur man än ser det förefaller det som om kvinnor tydligare, än vad som gäller för männen, illustrerar tesen om hur socialt kapital genereras i samhället, med bryggor mellan det individuella kapitalet och det samhälleliga. Resultaten kan framstå som överraskande, inte minst med tanke på den schablonbild som ofta förekommer.

Det informella hjälparbetet som medborgarengagemang och socialt kapital

Hur ska man se på det informella hjälparbetet, det vill säga den regelbundna hjälp som enskilda bistår sina anhöriga, liksom vänner, grannar och arbetskamrater med? Det råder ingen enighet om huruvida detta är att se som en aspekt av de verksamheter som pågår i civilsamhället. Vissa författare hänför detta helt till den privata familjesfären, medan andra, (exempelvis Jeppsson Grassman 2001; Jeppsson Grassman & Svedberg 1999; Putnam 2000; Sundeen 2000) argumenterat för att åtminstone vissa typer av informella insatser kan hänföras till civilsamhället. Resultaten från en studie av det informella arbetet i Stockholms län (Jeppsson Grassman 2001) visar med all tydlighet att informellt hjälparbete kan handla om allt ifrån regelbunden, men tidsmässigt begränsad, hjälp till grannar som medborgarna gör för varandra till tidsmässigt mycket omfattande omsorgsinsatser för en anhörig, exempelvis en skröplig gammal mor, från en dotter med omfattande vårdansvar. Anhörigbegreppet är i själva verket mångtydigt och det kräver ofta preciseringar för att det ska bli klart vad man talar om (Jeppsson Grassman 2002). Under 1990-talet och det begynnande 2000-talet har anhöriga och

anhörigas insatser kommit att synliggöras i politik och offentlig diskussion och intresset har ökat på ett sätt som saknar tidigare motsvarighet. Uppmärksammandet av anhöriga i sin roll som vård- och omsorgsgivare har skett i en tid då den svenska välfärdspolitiken i likhet med många andra länders välfärdspolitik står inför betydande utmaningar. I de resonemang som förs finns ofta underförstådda instrumentellt betingade förväntningar.

I vid bemärkelse kan dock det informella hjälpgivandet också ses som en resurs och som en aspekt av socialt kapital. Detta slags hjälpgivande studerades i befolkningsstudien 1992 och samma frågor upprepades 1998. Det visade sig att informellt oavlönat hjälparbete var något vanligare bland kvinnor än bland män i början liksom i slutet av decenniet. Kvinnor utför fler hjälptimmar per månad men skillnaden är, när det gäller allmänt hjälpgivande, inte så stor mellan män och kvinnor. Samma mönster konstaterades av Jeppsson Grassman (2001) för Stockholms län. Det är föga överraskande att hjälpgivandet är vanligare bland kvinnor än bland män. Möjligen överraskar det att skillnaden mellan könen inte var större. Men ”informellt hjälpgivande” är sannolikt en ganska mångtydig indikator. Den både går att tolka utifrån ett instrumentellt perspektiv och ur ett resurs- och nätverksperspektiv och där förväntningar, traditioner, förpliktelser och ”fritt val” har varierande betydelse. Detta bör man ha i åtanke när man konstaterar att hjälpgivandet tycks kunna få olika betydelse för mäns respektive kvinnors nätverkstillhörighet och sociala kapital.

Det finns en stark koppling mellan resurser och hjälpgivande, visade en multivariat statistisk analys.¹¹ Innebörden var att individer med hög utbildning och goda inkomster i större utsträckning var engagerade i hjälpgivande än andra grupper. Detta är ett resultat som gick mot tidigare rön som visat att det inte fanns några klassmässiga skillnader eller att det snarare var mindre privilegierade grupper som var överrepresenterade. Men det beskrivna mönstret var bara signifikant för kvinnornas del – det vill säga det är resursstarka kvinnor som är engagerade i hjälpgivande medan skillnaderna var mindre påtagliga mellan männen.

Det tycks också som att det främst är kvinnorna som får resurser till sitt sociala kapital genom hjälpgivandet. Det finns en korrelation mellan frivilligt arbete och informellt hjälpgivande men den är bara statistiskt säkerställd för kvinnorna. Det betyder att frivilligt arbete för kvinnorna tycks motivera till hjälparbete – eller det omvända förhållandet: det informella hjälparbete leder in i föreningsarbete i en utsträckning som saknar motsvarighet bland män.

Det finns också en koppling mellan informellt hjälpgivande och tillgång till informella nätverk. De som har tillgång till nätverk är också oftare engagerade i informellt hjälparbete. Kvinnor som har nätverk utför oftare hjälparbete än någon annan grupp. En fördjupad analys visar på intrikata mönster av kumulativitet och ömsesidighet – det vill säga kopplingar mellan frivilligarbete, tillgång till nätverk och hjälparbete. Dessa tar sig exempelvis uttryck i att de grupper som varken utför frivilligt arbete eller har tillgång till nätverk också är de som i minst utsträckning är engagerade som med-

¹¹ Vissa avvikelser från detta grundmönster förekommer. Det gäller exempelvis de frivilligt aktiva kvinnorna i Svenska kyrkan vilka diskuteras i kapitel 5.

borgare i att utföra hjälpinsatser. Det starkaste mönstret av kumulativitet finner vi hos aktiva kvinnor: ingen enskild grupp är i större utsträckning engagerad i informellt hjälparbete än den som både är engagerade i frivilligt föreningsarbete och som ingår i olika nätverk. Det är ett märkligt och tankeväckande resultat som illustrerar det engagerade kvinnliga medborgarskaps kraft och mångsidighet.

Civilsamhället som ”kvinnofälla” – hjälpgivande som ersättning

Välfärds- och hjälpgivarperspektivet utgör det tredje av de presenterade perspektiven. Tidigare konstaterades att utvecklingen under 1990-talet inneburit ökade förväntningar på de socialt inriktade organisationerna som aktörer i välfärden och förhoppningar knutna till det frivilliga socialt inriktade hjälparbetet. Samtidigt har höjts röster för att det frivilliga (sociala) arbetet riskerar att bli en ”kvinnofälla”. Det är inte alltid helt klart vad som avses med det uttrycket, men för det mesta associeras det med roller och situationer som – mer eller mindre fritt valda av kvinnor – på kort eller lång sikt är svåra eller omöjliga att ta sig ur. Mer specifikt avses som regel risken för kvinnor att hamna i traditionella roller av hjälp- och omsorgsgivande som blockerar deras möjligheter till alternativa roller och självförverkligande. Uttrycket ”kvinnofälla” ger också associationer till bilden av kvinnor som samhällets offer.

Diskussionen om frivilligarbete som ”kvinnofälla” har just som regel specifikt anknytning till den situation av nedskärningar i den offentliga sektorn som förekommer och de risker som detta medför, särskilt för kvinnorna. Det är också ur det perspektivet som diskussionen förs i detta avsnitt. Inledningsvis i kapitlet togs frågan om frivilligt hjälpgivande som ersättning upp. Den kan ha två betydelser: som ersättning för det lönearbete som individen inte längre har (eller aldrig haft) och som ersättning för de betalda arbeten inom vård- och omsorg som samhället inte längre anser sig ha råd med eller erbjuder, och där politiska förväntningar knyts till det oavlönade arbetet. Dessa förhållanden kan tänkas sammanfalla: de som inte har något lönearbete blir de som genom sitt frivilliga arbete ska ersätta det (tidigare) betalda arbete som den offentliga sektorn dragit ned på.

De frågor som diskuteras i detta avsnitt är sålunda: hur ska man förstå den samlade bilden av det socialt inriktade frivilligarbetet i Sverige och de skillnader mellan kvinnor och män som vi kunnat konstatera? Utgör socialt medborgarengagemang ett slags reservkapacitet som dessutom främst består av kvinnor? Kan man från resultaten dra slutsatsen att frivilligarbete går att förstå som en ”kvinnofälla” och att det fungerar som en ”ersättning”?

Svenska kvinnor var, vid mätningen 1994 för Eurovol-undersökningen, frivilligt aktiva i socialt inriktade organisationer i mindre utsträckning än i andra europeiska länder. Det socialt inriktade frivilligarbetet hade inte då – och inte heller i slutet av 1990-talet – en dominerande roll totalt sett för kvinnors engagemang i svenskt föreningsliv. Detta har redan konstaterats. Här avses frivilligt arbete inom en organisationstyp som definierats som social. En vid definition har tillämpats, vilket i och för sig inte säger något om vad man faktiskt gör för denna organisation. Samtidigt har vi konstaterat att det skett en ökning av det frivilliga engagemanget inom detta slags orga-

nisationer. Denna ökning står kvinnorna för och de har därmed ökat sitt redan tidigare större engagemang i denna typ av organisationer. De aktiva kvinnorna lägger dessutom ned fler timmar per månad på detta socialt anknutna engagemang än i början av 1990-talet. Den ökade kapacitet som mobiliserats inom det här området har alltså kvinnorna i stor utsträckning stått för.

De socialt inriktade organisationerna kom i fokus på ett tydligt sätt under 1990-talet, både i samhällsdebatten och lokalpolitiken. En del av organisationerna har också hittat nya verksamhetsformer som eventuellt kan ha gjort dem mer tilltalande för fler frivilliga. Ideologiska och värderingsmässiga förändringar kan också vara en förklaring till varför fler intresserar sig för att utföra frivilligt arbete inom socialt inriktade föreningar. Det sociala medborgarskapet kan sannolikt ta sig olika uttrycksformer i olika tider. Samtidigt kunde vi konstatera att andelen kvinnor i Sverige som såg frivilligarbetet som ersättning för nedskärningar i samhället ökat mellan 1994 och 1998 och var uppfattningen dubbelt så vanlig bland dem som bland männen. Samma typ av skillnad visade sig gälla i attityder mellan frivilligt aktiva kvinnor och frivilligt aktiva män. Det är omöjligt att se de här mönstren bara som tillfälligheter. Det är en inte alltför djärv tolkning att kvinnor ställt delar av den reservkapacitet de eventuellt har till förfogande för det sociala frivilligarbetet när de konfronterats med de pågående samhällsförändringarna. Det frivilliga arbete man valt att gå in i kan vara svårt att avsluta, särskilt om det innebär kontakt med enskilda hjälpbehövande över lång tid. Det visar en studie av det sociala frivilligarbetets innebörder (Jeppsson Grassman 1997).

Samtidigt har vi också tidigare konstaterat att direkt hjälparbete för enskilda eller för grupper inte på något sätt är den vanligaste eller mest typiska formen av frivilliginsatser inom de här organisationerna. Tabell 2 visade att det visserligen är något vanligare att kvinnor utför hjälpinsatser än män. Men det handlar ändå bara om 19 procent av de frivilligt aktiva kvinnorna i socialt inriktade organisationer. Totalt sett är det fråga om 14 procent av kvinnorna och 11 procent av männen i befolkningen som utför sådant frivilligt arbete inom den organisation där de har sitt huvudsakliga engagemang.

Sammantaget verkar det sålunda som att kvinnor inte bara har ett aktivare frivilligt engagemang inom det sociala området än männen, de har också distanserat sig i förhållande till männen inom detta område under 1990-talet. De ser i större utsträckning det frivilliga arbetet som en ersättning för nedskärningar i omsorgen, visar den genomförda attitydmätningen. Det är mycket troligt att deras frivilliga engagemang är ett svar på den situation av behov och sociala nedskärningar som de iakttar och ofta är närmare än männen. Men resultaten tyder inte på att deras engagemang har formen av regelrätt hjälp- och omsorgsarbete i föreningars regi i någon större utsträckning. Det är alltså svårt att tala om ersättning i en konkret bemärkelse. Insatstypen har inte ökat under 1990-talet. Det frivilliga arbetet fungerar kanske som "kvinnofälla", men i så fall på ett mer subtilt och mångtydigt sätt.

Många människor beskriver sitt frivilliga sociala arbete i mycket positiva termer. Det gäller inte minst de som aktivt väljer att engagera sig i frivilligt arbete när de pensionerats – som just en ersättning för det tidigare förvärvsarbetet. Den grupp som under 1990-talet ökat sitt frivilliga arbete är de yng-

re kvinnliga pensionärerna – i åldrarna 65 till 74 år och just inom socialt inriktade organisationer. Här kan man sålunda tala om ersättning och om en grupp som kan tänkas ha en reservkapacitet, och kanske i större utsträckning kan tänka sig att engagera sig i frivilligt arbete. Det finns ett starkt mönster av kumulativitet, bland kvinnor såväl som bland män: de som redan är aktiva på olika arenor (genom arbete, genom barn, och som har tillgång till nätverk etc.) är i större utsträckning frivilligt aktiva än övriga. Det gängse mönstret i svenskt föreningsliv är dock inte att välja frivilligarbete ”istället för” avlönat förvärvsarbete.

Det informella omsorgsarbetet

Frågan är om utsagan att ”det frivilliga arbetet är en kvinnofälla” inte istället, i många fall, avser det informella hjälparbetet, anhängningsinsatserna. När välfärdsfrågorna rent allmänt aktualiseras i början av 1990-talet kom människors oavlönade insatser i välfärdssammanhang överhuvudtaget i fokus. Gränsen mellan föreningarnas oavlönade arbete – dvs. de frivilliga eller ideella insatserna – och de informella hjälpinsatser som utförs för släkt eller andra närstående tycktes ofta flytande i denna diskurs. ”Det informella” tycktes vara all hjälp som inte tillhandahölls av staten eller marknaden. Begreppet ”frivilligt arbete” användes, däremot, inte sällan synonymt och för att beteckna det informella hjälparbetet (Jeppsson Grassman 2001). Diskussionen blev ofta retorisk och vag.

Det informella hjälparbetet riskerar sannolikt att bli en ”kvinnofälla” i betydligt större utsträckning än det frivilliga föreningsarbetet. Ett genusperspektiv på civilsamhället blir för smalt och ofullständigt om inte också de omfattande omsorgsinsatserna av anhöriga uppmärksammas. Såsom inledningsvis påtalades har ofta det informella hjälparbetet som en dimension av civilsamhället tenderat att vara osynligt eller bortdefinierat. Tidigare avsnitt i det här kapitlet torde dock ha visat på relevansen i att också inkludera det informella hjälparbetet – åtminstone vissa delar av det – i diskussionen. Informellt hjälparbete är dock ett brett fenomen där gränsen mot oavlönat frivilligt arbete kan vara flytande för vissa slags insatser och ses som en aspekt av socialt kapital, såsom framgått av föregående avsnitt. Andra typer av informella insatser har snarast sina gränssytor mot den offentliga sektorns omsorgssystem och innebära stora omsorgsåtaganden, exempelvis för en skröplig förälder.

Resultaten från den befolkningsstudie av det informella arbetet som genomfördes i Stockholms län år 2000 (Jeppsson Grassman 2001, 2003) visade att det gick att urskilja flera olika hjälpgivarprofiler bland dem som regelbundet utförde informella hjälpinsatser. Den engagerade medborgaren är beteckningen på den grupp som gör informella hjälpinsatser brett och för individer eller grupper vilka inte har några speciella omsorgsbehov. Det kan vara fråga släktingar, men lika ofta grannar, vänner och arbetskamrater. Det här är den vanligaste formen av hjälpgivare och det är sannolikt i första hand dessa vi fångat upp i den analys som presenteras under rubriken ”Det informella hjälparbetet som medborgarengagemang och socialt kapital”. Detta slags hjälparbete är ungefär lika vanligt bland män som bland kvinnor.

Omsorgsgivaren, däremot, är betydligt oftare kvinna än man. Det är beteckningen på den grupp som regelbundet hjälper någon eller några med särskilda omsorgsbehov, utanför det egna hushållet. Omsorgsgivaren är typiskt sett en kvinna i medelålder/övre medelålder som hjälper en släkting som är 75 år eller äldre. Den vanligaste hjälpmottagaren är en moder. Det är fråga om många hjälptimmar per månad. Vad är det för människor och livsöden som hjälpgivarprofilen ”omsorgsgivaren” speglar? Det kan vara dottern som flera gånger i veckan, kanske varje dag, åker iväg och hjälper sin mamma som visserligen får hjälp av kommunens hemtjänst, men där hjälpen inte räcker eller inte uppfattas som bra nog (se också Jeppsson Grassman 2002). Till skillnad från den engagerade medborgaren som är stark när det gäller socialt kapital och har bättre hälsa än befolkningen i övrigt, är omsorgsgivarna, där majoriteten är kvinnor, mindre resurstarka när det gäller nätverk och sociala relationer och de har sämre hälsa än befolkningen i stort. Intressant är också att om man enbart fokuserar analysen på omsorgsgivarna och där jämför män och kvinnor med varandra, visar det sig att kvinnorna utför fler hjälptimmar än männen och att de har sämre hälsa. Det är också betydligt vanligare att de fungerar som enda hjälpgivare medan männen oftare uppger att de delar på hjälpgivande med andra anhöriga och/eller aktörer.

Frivilligt föreningsarbete kan sannolikt uppfattas som nog så förpliktande och vara svårt att lämna. Ändå är det frivilligt till sin karaktär – det är frivilligt valt och det står var och en fritt att lämna det. Det informella hjälparbetet, däremot, är i många fall inte fritt valt och det är inte på något sätt självklart att det går att lämna det. Det gäller alldeles särskilt när hjälpmottagaren har stora omsorgsbehov. Motiven för att hjälpa kan vara många – kärlek, förpliktelse, återgåldande, men också en tvingande yttre situation. I viss bemärkelse kan man tala om risken för en ”fälla” med mångtydig innebörd. Det mesta tyder på att risken att hamna i denna fälla är större för kvinnor än för män.

Sammanfattande diskussion

Svenska kvinnor är i något mindre utsträckning frivilligt aktiva än männen och i något mindre utsträckning än kvinnor i vissa andra länder. Samtidigt är de, oftare än kvinnor i andra länder, också aktiva inom samma områden som männen – kultur, idrott och fackföreningar. Kvinnorna har större bredd på sitt frivilliga engagemang än männen. De har ökat sitt frivilliga arbete under 1990-talet men det har också inneburit en viss tendens till särskiljande mellan män och kvinnor när det gäller inriktningen på det frivilliga engagemanget. Frivilligt arbete värderas olika, i olika sammanhang och i olika länder. En hög grad av frivilligt engagemang från kvinnornas sida är inte nödvändigtvis uttryck för jämställdhet mellan könen men inte heller dess motsats, det är en slutsats man måste dra. Kanske är det mer relevant att se på inriktningen på det frivilliga arbetet för att förstå hur det manliga och det kvinnliga skapas i föreningslivet liksom den ”isärhållande” genusordning som trots allt tycks vara tydligare i andra länder än i Sverige. Till detta kommer att makt- och inflytandefrågan knappast får någon substantiell belysning om man inte studerar vilken ställning kvinnorna har i föreningarna –

vad de faktiskt gör och vilka möjligheter till påverkan som deras engagemang ger.

Maktfrågan visar sig få en tydlig problematisering när man analyserar de frivilliga insatserans inriktning ur ett genusperspektiv. Insatserna har ett klart könsmonster, visar bearbetning av befolkningsstudiens data. De typer av insatser som ger möjlighet till makt, påverkan och inflytande – där dominerar männen. Det gäller i hög grad för frivilliga utbildningsinsatser – ett område som inte så ofta tidigare lyfts fram i diskussioner om makt och inflytande i föreningslivet. Det vanliga är istället att betona styrelseuppdragen som uttryck för på maktordningen. Här dominerar också svenska män stort. Det gäller också inom sådana organisationstyper där kvinnor är i majoritet som frivilliga. Detta mönster måste tolkas som uttryck för en bestämd genusordning – en könshierarki, som inte har någon socioekonomisk förklaring. De frivilligt aktiva männen är inte någon resursstarkare grupp än kvinnorna i socioekonomiskt hänseende, exempelvis när det gäller utbildning, snarare tvärtom.

Men all makt ligger inte hos föreningens styrelse. Inflytande och påverkan kan också ta sig andra uttrycksformer. Ett perspektiv som fokuserar frivilligt arbete som uttryck för socialt kapital sätter ljuset på mer mångfacetterade och indirekta mekanismer för hur inflytande och agerande möjliggörs i civilsamhället. Om medborgarengagemang genererar socialt kapital, såsom antagandet förutsätter, då tyder resultaten från den nationella befolkningsundersökningen på att kvinnorna på ett mer differentierat sätt än männen bidrar till detta skapande. Kvinnor har nätverk, skapar nätverk och kopplingen mellan föreningsengagemang och nätverksskapande är tydligare för kvinnorna än för männen. Det finns också en koppling mellan nätverk och inflytande i föreningslivet för kvinnor vilken har mindre betydelse för män, visar resultaten. Det visade sig också finnas mångfacetterade kopplingar mellan frivilligarbete, tillgång till nätverk och informellt hjälparbete, som pekade mot intrikata mönster av kumulativitet när det gällde att skapa socialt kapital som enbart gällde för kvinnornas del. Det kvinnliga medborgarskapet tycktes ha ett slags kraft och mångsidighet som på sitt sätt är uppseendeväckande och som på sitt problematiserar den för givet tagna könsordningen i föreningslivet.

Det tredje perspektivet handlar om frivilligarbete som hjälpgivande och ersättning. Det bidrar med ytterligare en dimension till och komplicering av könsmonstren. Det går inte att bortse ifrån att kvinnor i betydligt större utsträckning än män har ett aktivt frivilligengagemang inom det sociala området. De ser i större utsträckning sitt frivilliga arbete som en ersättning för offentliga nedskärningar i omsorgen, visar attitydmätningar. Det är mycket troligt att deras frivilliga engagemang är ett svar på den vård- och omsorgssituation som de iakttar och oftast är närmare än männen och ses som uttryck för önskan att påverka välfärdsutvecklingen. Men befolkningsstudiens resultat tyder inte på att deras engagemang har formen av regelrätt hjälp- och omsorgsarbete i föreningars regi i någon större utsträckning. Hjälparbete är en relativt ovanlig frivilliginsats. Det sociala frivilligarbetet har under senare år ibland beskrivits som en ”kvinnofälla”, där kvinnor blir offer i en situation som de inte kan ta sig ur. Engagerande frivilligt hjälparbete som innebär nära kontakt med utsatta människor kan säkert vara svårt att avsluta

– ta sig ur. ”Kvinnofällan” kan ha en mångtydig och subtil innebörd. Men det frivilliga arbetet är dock fritt valt och det är öppet för var och en att lämna det. En ”kvinnofälla” av mer flagrant slag förefaller istället det informella hjälparbetet kunna bli – de insatser som fått ökad aktualitet under de senaste åren och som oftast benämns anhöriginnsatser och som har koppling till hjälp till skröpliga anhöriga med omfattande omsorgsbehov. Ett genusperspektiv på civilsamhället blir smalt och ofullständigt om inte det informella hjälparbetet också beaktas. Det är inte självklart att placera de omfattande insatserna för skröpliga anhöriga inom civilsamhällets sfär. Icke desto mindre kompletteras här bilden av en genusordning i medborgarengagemanget med förtydligande inslag. I ju större utsträckning det är fråga om många timmars insatser för omsorgsbehövande närstående desto oftare är det fråga om kvinnors insatser. Det finns med andra ord tydliga könsskiljande mönster inom det informella hjälparbetet.

Avsikten med det här kapitlet har varit att med hjälp av olika tolkningsraster synliggöra kvinnors och mäns engagemang i föreningslivet, med fokus på könsskiljande mönster. De varierande perspektiven får olika mönster och gestaltningar att framträda. Resultatet blir en ganska sammansatt och delvis motsägelsefull bild av det frivilliga engagemangets genusordning. Det går inte att se någon enkel könshierarki i föreningslivet. Det är en slutsats som förefaller relevant att dra. Det frivilliga arbetet har inte heller någon entydig innebörd. Det kan tolkas som uttryck för resurser för makt och inflytande och socialt kapital, men också som hjälpgivande i form av ersättning för bortrationaliserade välfärdstjänster. Hur det ska förstås beror på vilket perspektiv man anlägger men också i hög grad på vilka delar eller aspekter av föreningsengagemanget man fokuserar. Detta betyder att det inte finns något enkelt svar på frågan om omfattande frivilligt arbete är ”bra” eller ”dåligt”, eller om frivilligt arbete är tecken på styrka och makt eller underordning och svaghet. Detta resonemang har direkt relevans för tolkningen av kvinnors och mäns frivilliga engagemang.

Den kvindelige omsorg – myten om det særligt kvindelige i frivilligt arbejde

Ulla Habermann

Har frivilligt arbejde et køn? Helt enkelt er svaret på dette spørgsmål ikke. Som det også er blevet dokumenteret i kapitel 2 finder vi klare kønsmønstre men ikke noget klart kønshierarki. Samtidig forholder det sig sådan, at ”kønnet” er så integreret i hele vor forståelse af civilsamfundet, at det som oftest er usynligt. Og i vor ”postmoderne” tid har tiltroen til det enkelte menneskes individuelle valg og formåen i nogen grad overskygget den viden vi har om, at køn, klasse og etnicitet kan have en betydning for hvor man befinder sig i samfundets hieraki.

Men det er dog svært at være uenig i, at der er en forskel på, hvordan mænd og kvinder forholder sig til deres liv og hverdag. Medlemskabet af det civile samfund gestalter sig forskelligt for de to køn. Sevom historien viser at både mænd og kvinder har været med til at opbygge det samfund vi kender i dag; må vi samtidig se i øjnene, at kvinder har fulgt en anden vej end den, som var mændenes.

Det er ikke muligt med en enkelt teori at forklare, hvorfor det forholder sig sådan. Vi har derfor brug for mange forklaringer og dertil historisk indsigt for at forstå og give mening til de sammenhænge og relationer, vi ser i vor tids frivillige indsatser.

Meningen med dette kapitel er at anvende ”genus” som perspektiv og at give en historisk indfaldsvinkel til 1. at se på bevæggrunde for at deltage i frivilligt arbejde, og 2. at nuancere forklaringerne på kønsforskelle i det frivillige arbejde.

I Sverige som i resten af Norden har foreningslivet traditionelt ageret som målestok på demokratiets tilstand og på medborgernes deltagelse i det civile samfunds netværksdannelser og velfærdstiltag. Da foreningsmedlemskab stadig er en væsentlig faktor i de Nordiske lande, kan et overblik over kønsfordelingen i foreningslivet være en indgang til at finde forklaringer på, hvorledes genus kan forstås i det frivillige arbejde.

”Den kvindelige omsorg” – teorier om egenart og lighed

Vi har et traditionelt billede af den kvindelige omsorg, som signalerer et centralt element i vor kultur og i opfattelsen af, hvordan kvinder bør være, når ”kvinder er bedst”. Der findes en standardfortælling i form af myten om, at en ”rigtig” kvinde er en, som lytter til sit hjerte i opdragelsen af sine børn og i omsorgen for de gamle og svage. Det er moderskabet i sin yderste kon-

sekvens og i ordets dybeste mening – det som i feministisk forskning er blevet kaldt for ”social mothering” (Anttonen 1999). ”Samfundsmoderen” er/var (den borgerlige) kvinde, der vogter samfundsmoralen og de hjemlige dyder – også udenfor hjemmet i det offentlige rum (Lützen 2000). I det frivillige arbejde i civilsamfundets organisationer knyttedes begrebet ”den kvindelige omsorg” altså særligt an til de humanitære og sociale organisationer. Det er her kvinderne – nu som før – dominerer. Et sammendrag af resultaterne fra en nyligt publicerede undersøgelse ”Föreningslivet i Sverige”¹² viser et tydeligt mønster. Kvinder og mænd bliver medlemmer – og arbejder frivilligt – i forskellige slags foreninger. Kvinder er overrepræsenterede på områder for børn, syge og ældre, i humanitære og kirkelige organisationer – altså inden for omsorg, samt i nogen grad indenfor kulturområdet. Mænd findes i særlig grad indenfor idræt og andre såkaldte livsstilsforeninger (hobby, forsvar, afholdsforeninger og ordensselskaber) og i nogen grad indenfor politik. Samme forskelle mellem kønnene genfindes i andre undersøgelser (Jeppsson-Grassmann & Svedberg 1999; Stark 2000; Habermann 2001). Desuden forbindes begrebet ”den kvindelige omsorg” med konkrete omsorgsaktiviteter, hvad enten de finder sted i humanitære organisationer, sociale foreninger eller indenfor kultur og idræt. Det viser sig nemlig at det ofte er kvinder som påtager sig såkaldte ”omsorgsopgaver”, hvad enten de handler om at give hjælp til nødlidende eller om at servere kaffen.

Kvindeforskningen har længe været optaget af ”den kvindelige omsorg”. Nogle mener, at kvinder i deres opdragelse har indlært et særligt omsorgspotentiale (Noddings 1984); medens andre holder på at kvinder har et særligt omsorgs-gen (det har især været fremført af filantropiens mænd). Det har ført til den lange – og tilsyneladende uendelige – debat mellem to forskellige perspektiver: ideen om lighed og ideen om egenart. Den tidlige sociale (socialistiske) kvindesag var forankret i lighedsidealet og klassekampen, hvor kvinderne kæmpede sammen med mændene – og (som kritikken lød) på mændenes præmisser, fordi kvindernes egen kamp stod i fare for at forsvinde i den store klassekamp.¹³ Den såkaldte utopiske (borgerlige) kvindesag udgik derimod fra ideen om kønnenes forskellige egenskaber, kvinderne var mere indstillet på at kæmpe deres egen kamp – hvorfor de blev kritiseret for at se bort fra klassekampen. Fra 1970-erne mødes de to perspektiver i den ny kvindesag. Men de to fokuseringer fortsætter dels i ligestillingsdebatten, og dels kan man se en tendens til at den moderne feminisme har holdt fast i den (borgerlige) ide om egenart, der i nogen grad har fortrængt tanken om køns-lighed, som fandtes i den proletariske kvindebevægelse (Morhed 1993).

Diskussionen fortsættes også i teorierne om et genus-system, der bygger på en magtstrategi, hvor mandens gøren og laden ses som det væsentlige og ”normale” og kvindens som uvæsentlige og underordnede (Beauvoir 1949;

¹² Vogel m.fl., 2003. Statiska Centralbyrå, 2003, Rapport 98.

¹³ For eksempel talte den svenske kvindesagskvinde Ellen Key om den dobbelte undertrykkelse af kvinderne – dels lønarbejdets og dels mandens. De nyeste tids-studier fra Socialforskningsinstituttet i Danmark viser, at kvinder stadig har mindre ”fri” tid til deres rådighed (Bonke 2002).

Hirdman 1988)¹⁴. Den nyeste kvindeforskning er gået så vidt, at den helt forsøger at ophæve ”kønnet”. Et eksempel er den amerikanske Judith Butler (1999), som hævder at genusteorier kun gælder for heteroseksuelle, medens homoseksuelle står udenfor som en slags tredje køn. Dette kan ses som en radikal videreførelse af Beauvoirs og Hirdmans teorier, som ser ”køn” et subjektivt valg og et udslag af magtstrukturer. Hos Butler bliver det til ren konstruktion.

”Egenart” historisk set

For at forstå dette vil et summarisk historisk tilbageblik være på sin plads.

I 1800-tallet var velgørenheden en barmhjertighedsgerning – en kristen handling, som hovedsagelig udførtes af ”gode” kristne mænd. I slutningen af 1800-tallet blev velgørenhed så defineret som en virksomhed, der var særlig egnet for (de borgerlige) kvinder. 1800-talets borgerlige kvinde skulle først og fremmest sørge for at hjemmets positive værdier forblev intakte og fremme de gode borgelige dygder. Mandens offentlige sfære blev kompletteret af kvindens familjefære. Kvinden ansås for at være fysisk underlegen men hendes moralske overlegenhed blev fremhævet (Jordansson 1992).¹⁵ Denne opfattelse må kobles til samfundsudviklingen i øvrigt: industrialiseringen, urbaniseringen, proletariseringen, borgerlighedens opkomst og behovet for en ny social orden. Desuden kan velgørenheden ses som en forløber for den professionaliserede socialpolitik i 1900-talet.

Filantropien fra omkring år 1900 var ikke at forglemme også tæt forbundet med kvindernes kamp for at få en plads i det offentlige rum. Decennierne 1870–1920 bliver ofte i kvindehistorisk sammenhæng betegnet som emancipationsperioden, fordi de faktisk indebar en omvæltning i kvindens status i samfundet. Nye uddannelser og nye arbejdsområder bød på dem alternativer til forsørgelse udenfor hjemmet, og ved periodens slutning ophørte kvinderne med at være ”andenklasses” medborgere for at blive fuldværdige medlemmer i samfundet i kraft af stemmeretten (Kyle 1981).¹⁶

Velgørenheden blev således koblet med kvindelighed og med kvindelige værdier, og tog udgangspunkt i kvinders ”naturgivne” (biologiske) egenskaber og i moderskabet. Forskellene mellem mandligt og kvindeligt har legitimeret kønnenes sociale stilling og status i samfundet gennem det såkaldte genussystem.

¹⁴ Med genussystem menas att kvinnligt och maligt är socialt konstruerade begrepp. De är inte fasta utan innehållet i dem är beroende av den sociala kontexten, som de är utformade i och för – och de utgör en del av varje samhälls gemensamma erfarenheter och normativa ståndpunkter (Hirdman 1988).

¹⁵ Man anså helt enkelt at f.eks. børneforsorgen var et vidtstrakt felt for kvindernes indsats. ”Kvinnorna måste i kärlek omfatta, icke blott familjen utan fosterlandet” – alltså också ett nationellt inslag genom att undvika att ”Sveriges fiende – det fattiga barnet – besmittade och förödde riket” (Aftonbladet 20.12.1843).

¹⁶ Kvinnoemancipationen var ju bara een av de frigörelsesprocesser som vid denna periodens slut hade blivit så starka och genomgripande att ändringar i samhällets maktstrukturer kunna äga rum. De øvrige folkrørelser var bl.a. arbetarrørelsen, väkkelsesrørelserna, nykterhetsrørelsen och nya partipolitiska former.

Filantropien synes at have været et felt, hvor modstand mod kvinders offentlige deltagelse var langt mindre end når det drejede sig om politik, fagbevægelse eller uddannelse. Derfor fik kvinderne i filantropien et handlingsrum uden for hjemmet, et offentligt rum, og en mulighed for deltagelse i civilsamfundet. Det var i filantropien at kvinderne kunne få anerkendelse og politisk indflydelse udenfor hjemmets beskyttende og begrænsende mure. Og her ansås de ikke at være en trussel mod mændenes egen position

Det er altså den kvindelige egenart, som anvendes som springbræt for kvindernes egen frigørelse.

Men samtidig var det forholdsvis sjældent at kvinderne tog til genmæle og fremførte krav om politiske rettigheder. Snarere er det vel så, at kvinderne lod sig nøje med en ”underordnet” position som hjælpere og formidlere. De insisterede ikke på lighed og de fandt sig i de assymetriske og kønsbestemte muligheds-strukturer, som de kendte hjemmefra. Derfor har filantropien fået ord for at være ”følgagtig” (Saarinen 1995). Ikke desto mindre har det offentlige rum som filantropien var med til at skabe i form af frivillige organisationer være den vigtigste offentlige og politiske arena for kvinder helt frem til 1970-tallet (Hernes 1987).

Egenart i vor tid

Selvom meget har ændret sig siden filantropiens storhedstid for omkring 100 år siden, er gennemslaget til vor tid tydeligt. Det stadig sådan, at netop *det sociale arbejde* – både det frivillige og det professionelle – domineres af kvinder, og at kvinder som medborgere og deltagere i det civile samfund har en anden position end mænd har. Vor tids kvindeforskning finder stadig stærke bånd mellem kvindelig identitet og omsorg. Og omsorgen er da også forblevet kvindernes domæne.

I teorierne om genussystemet som en magtstruktur i samfundet bliver kvinders egenart til en undertrykkende myte. Hvorimod den norske forsker Kari Wærness (1996) vender egenarten til noget positivt, når hun fremhæver, at omsorgsarbejdet har en anden logik end den rent (mandlige) målrationelle. Når Wærness taler om den såkaldte ”omsorgsrationalitet”, forklarer hun hvorfor kvinder kan være så ”dumme”, at de giver mere tid til en omsorgsopgave end de er blevet betalt for. Men det lader til, at kvindernes konkrete erfaringer (og mødet med fattigdommen) har givet dem en anden (mere praktisk) måde at handskes med problemerne.

Paradoksalt nok er det netop disse værdier, ”det alt for kvindelige”, som også er blevet stærkt kritiseret. Der tages i dag ofte kraftigt afstand til de såkaldte ”hattedamer”, ikke mindst af professionelle kvinder indenfor social- og sundhedssektoren, som synes at glemme i hvor høj grad de står i gæld til det sociale arbejdes mormødre. Men kritikken er ikke af ny dato. Allerede i 1912 tog den danske politiker K.K. Steincke¹⁷ bladet fra munden og gjorde nar af de velmenende damer, som uden videre mente sig sagkyndig i principperne for forsørgelse” (Habermann 2001).

Og selveste August Strindberg advarer tidligt mod at sætte ”det kvindelige” på piedestal. *Kvinnan upphör att vara människa; hon bliver förklarad*

¹⁷ K.K. Steincke: Almisser eller rettigheder. København Gyldendal 1912.

*ängel, och därmed är jämlikheten med mannen upphävd.*¹⁸ Kvinden tilskrives en moralsk moderlighed, som gør hende uopnåelig; men samtidig fratager den hende et ligestillet medborgerskab. På den måde kan omsorg – forstået som egenart – blive til en ”kvindefælde”.

”Kvindefælden” – flere perspektiver

Omsorgsbegrebet er sædvanligvis ikke inkluderet i teorier om det civile samfund – men opfattes vel nærmest som et forstyrrende element (måske fordi det går på tværs af stat, civilsamfund og familie).

Civilsamfundet er til gengæld ikke et begreb, som kvindeforskningen har beskæftiget sig meget med. Måske fordi det er blevet betragtet som en slags ”kvindefælde” i form af krav om (endnu) mere omsorg. Anneli Anttonen (1999) siger:

Another problem is that one way or another we are all members of civil society, but we are not members in the same way. The vision of a stronger local and civil society with active and participating citizens should not mean that once again women and women only take care of children, elderly and sick members of society. Very often these questions are totally neglected in visions of community based political thoughts.

Omsorg er altså nærmest usynligt – eller rettere sagt upåagtet i de kønsløse teorier om civilsamfundet. Det er én af årsagerne til at omsorgen – som kvinders ”særlige egenart” kan komme til at virke som en ”kvindefælde”. Kvinder i civilsamfundets organiseringer påtager sig mere eller mindre *automatisk* omsorgsfunktioner – og i hjemmene trækkes der frit på kvindernes ubetalte arbejde som en omsorgsressource. Et aktuelt eksempel fra Danmark er indførelsen af nye barselsordninger, hvor politikerne stort set ikke har forholdt sig til køn, med det resultat at reglerne tilskyndede kvinderne til at blive hjemme og befæstede mændenes tilknytning til arbejdsmarkedet – også selvom intensjonen var at inddrage flere mænd i ansvaret for småbørn (Borchorst 1999).

En anden grund til at tale om en ”kvindefælde” er, at omsorg i høj grad stadig befinder sig *uden for* arbejdsmarkedet – enten i det frivillige arbejde eller (ikke mindst) i det informelle hjælpearbejde. I en undersøgelse om ældres ensomhed¹⁹ kom for eksempel det frem, at det bedste middel mod ensomhed i al sin enkelhed er at skaffe sig døtre – i god tid (Wégens 2003). Døtre er tilsyneladende ganske enkelt den bedste forsikring mod ensomhed i alderdommen. Omsorgsbegrebet, som har åbnet op for en anderledes og udfordrede kvindeforskning, har også været med til at give kvinder en selvforståelse og en normativ moral, som ofte kan synes at være unødigt selvopfyldende (Devault 1994). Og som Jeppsson Grassman argumenterer i kapitel 2, er det tilsyneladende i høj grad netop det informelle hjælpearbejde, som kan virke som en kvindefælde, fordi det er umuligt at sige nej til. Det frivillige arbejde derimod er – ihvertfald i princippet – stadig et frit valg.

¹⁸ August Strindberg: Kvinnan. I. Svenska Folket. Stockholm. Bonnier 1912, s. 285–301

¹⁹ Gerontologisk Institut (www.geroninst.dk) 2003.

Et tredje perspektiv på omsorg er, at behovet synes at være uendeligt. *There is a major difference between care and cure. Care goes on forever – cure makes the illness stop* (Karp 1996). I modsætning hertil reguleres arbejdsmarkedets lønnede (omsorgs)indsatser af professionelle mål og arbejdsmarkedsaftaler. Det er dette uendelige behov som til tider har fået kvindeforskningen til at tale om omsorg som en ”kvindefælde”.

Kvindeforskere gjorde tidligt opmærksom på, at staten udnyttede kvindernes frivillige og ulønnede arbejde, men samtidig sås de nordiske velfærdstater som særligt ”kvindevenlige”, fordi staten via velfærdsydelser har bidraget til kvindernes integrations på arbejdsmarkedet (Hernes 1987, Siim 1999). I praksis har det betydet at den kvindelige omsorg i stort omfang er blevet gjort til et offentligt lønarbejde. Og generelt må man sige at velfærdsstatens relativt generøse og skattefinansierede ydelser har været medvirkende til at skabe større lighed på arbejdsmarkedet – også mellem kønne. Men mænd og kvinder er langt fra ligestillede i forhold til omsorgsansvaret i familien (hvor det meste af omsorgen stadig ydes). Og kvinderne, som dominerer i de lavest placerede og dårligst betalte job på arbejdsmarkedet, bliver således mere afhængige af velfærdsstaten end mænd (Borchorst 1999). Dertil kommer, at det tilsyneladende også i det frivillige arbejde er kvinderne som står for – eller vælger at påtage sig omsorg.

Og endelig er det socialpolitiske perspektiv, hvor frivillig og informel omsorg ses som erstatning – enten for nedskæringer i velfærdssamfundet og det lønnede arbejde som staten ikke længere mener at have råd til. Eller som erstatning et lønarbejde, som den enkelte ikke længere har eller aldrig har haft (se også diskussionen og dette i kapital 2).

I forskningens diskussion om omsorg(egenart) og retfærdighed (lighed) forsøger Ruth Lister (1997) at løse konflikten ved at holde på, at de to ikke kan adskilles, fordi man ellers ved at fokusere for meget på ”omsorgsmoralen” risikerer at undergrave kvinders borgerlige rettigheder. Der bør, ifølge Lister, være tale om et reelt valg, når kvinder påtager sig betalt (omsorgs)arbejde, gratis omsorg eller frivilligt arbejde. Og desuden bør samfundet – i følge Lister – indrettes, så der både findes ret til at modtage og tid til at give omsorg. I modsat fald vil kvindernes traditionelle egenart som omsorgsgivere til stadighed blive udnyttet på godt og ondt. Ikke som kvinders frie valg, men som en individuel tilpasning til strukturelle forhold, og deres medborgerrolle vil – som allerede Strindberg gjorde opmærksom på – blive undergravet.

Der er imidlertid endnu et aspekt i denne sag, som vi ikke kan tillade os at se bort fra. Kvinders omsorgspotentiale er muligvis blevet udnyttet til gavn for filantropien og det sociale arbejde. Men der er heller ingen tvivl om, at kvinderne i begyndelsen af 1900-tallet samtidig så filantropien og andre offentlige arenaer som et vigtigt springbræt for deres egen emancipation. Og det er den anden – men lige så interessante – side af historien. Der er ofte en anden historie i krøniken om ”undertrykkere og undertrykte”. Ved at fremhæve egenarten fastholder kvinderne selv deres dominans på omsorgsområdet.

Omsorgskapital og hverdagsmageri

I debatten om foreningernes rolle i civilsamfundet har Putnams teorier om socialt kapital haft stor betydning. Med socialt kapital mener Putnam det sociale liv, hvor netværk, normer og gensidig tillid udvikles.

Man kan – inspireret af Putnam (1993 og 2000)²⁰ – også tale om samfundets ”omsorgs-kapital” og dermed hentyde til de normer for gensidighed og medmenneskeligt engagement og konkrete hjælpeformer, som findes i to typer af netværksrelationer:

- dels den uformelle i nære sociale netværk – slægtskab, venskab, kollegaskab, hvor vi finder stærke sociale relationer (bonding networks).

- dels den formelle i strukturelle netværk, som leveres af offentlige eller frivillige organisationer, og som har svagere sociale bånd og relationer (bridging networks).

Traditionelt er de uformelle netværk domineret af kvinder; medens de formelle netværk domineres af mænd (Moore & Whitt 2000). I forlængelse af diskussionen om ”socialt moderskab” kunne man antage at kvinder i højere grad indgår i civilsamfundets medborgerskab som bærere af ”bonding networks” end af ”bridging networks”.

Men når der er tale om omsorg står kvinderne stærkt *også* når det gælder de formelle netværk. Der er altså ikke altid automatik i kvinders tilknytning til ”bonding networks”. Kvinder er ofte medlemmer af mange forskellige foreninger og har således et bredt socialt netværk. De kan altså i civilsamfundssammenhæng også virke som brobyggere. Dertil kommer at det professionelle og offentlige omsorgsarbejde domineres af kvindelige udøvere og kvindelige værdier; men her kommer kvinderne til gengæld ofte i konflikt med en ren målrationel defineret af området. (Hedin & Månsson 2000; Wærnes 1996).

Medborgerrollen²¹ har været diskuteret i forhold til mænds og kvinders deltagelse i demokratiske processer via de frivillige organiseringer. Flere undersøgelser har vist tegn på nybrud i befolkningens politiske identitet. En af de politiske roller ”almindelige mennesker” påtager sig, og som hidtil har været temmelig upåagtet, er at agere som ”hverdagsmager” (Bang & Sørensen 1999). Hverdagsmageren – som idealtipe – tager sig af ”den lille politik” – løser de konkrete problemer som opstår i den enkeltes hverdag, og deltager i det omfang det giver mening. Hverdagsmageren ser ikke staten som redskab for magten eller kapitalen og arbejder gerne sammen med offentlige myndigheder om lokal problemløsning. Endelig ser hverdagsmageren det ikke som en ”pligt” at være aktiv, men formår at kombinere ”lysten

²⁰ Putnams begreber bonding og bridging i diskussionen om social kapital, er interessante i denne sammenhæng. *Bonding* står for at udvikle tætte, nære netværk i lokale organisationer og ansigt-til-ansigt relationer. *Bridging* drejer sig om mere løse netværk og eksterne relationer til andre nationale og internationale netværk. Bonding står med andre ord for det traditionelle (frivillige) kvindearbejde, som indebærer omsorg, medens mændene tager sig af de mere overordnede planlægnings- og styrelsesjobs. Kun når kvinderne er medlemmer af (inter) nationale organisationer tager de del i bridging medmindre de vælger at overlade besværet til mændene.

²¹ Medborgerrollen ses som aktiv deltagelse i modsætning til vælgerrollen og konsumentrollen.

og nødvendigheden” i de valg man træffer. Hverdagsmagerens fokus på ”den lille politik” kan være medvirkende til at en ny politisk autoritetsstruktur dannes, hvor modsætningen ikke længere går mellem stat og civilsamfund, men snarere mellem eksperter og lægfolk.²²

Ser vi på kvindehistorien er hverdagsmagerrollen næppe af ny dato. Kvinder er altid blevet tilskrevet den, og har altid påtaget sin hverdagens konkrete, ”lille” politik. Det nære har altid stået meget centralt som orienteringspunkt for kvinders aktiviteter. Aktiviteter, som ikke altid har været regnet for ”politik, men som altid har haft realhistorisk vægt. Filantropiens damer er blot ét eksempel på dette. Meget tyder dog på, at der ikke kun er tale om et historisk fænomen. Der er stadig forskel på kvinder og mænds deltagelse i civilsamfundet – også selvom kvinderne deltager i højere grad end før (Goul Andersen 2002; Vogel et al. 2003). Og kvinders deltagelse skal stadig i højere grad end mændenes søges i det nære eller i hverdagslivets problemfelter.

Betydningen af det frivillige arbejde for kvinder og mænd

I det billede, vi har af frivilligt arbejde i Norden, er det karakteristisk, at mænd og kvinder generelt set deltager i lige høj grad. Dette overordnede billede kan imidlertid give en falsk forståelse af ”køns-lighed” inden for det frivillige arbejde. Frivilligt arbejde afspejler faktisk tydeligt arbejdsdelingen og magtstrukturerne i det øvrige samfund; ja, man kunne næsten sige, at kønsrelationerne i det frivillige arbejde er en karikatur af samfundets kønnede arbejdsdeling.

Men – de er ikke entydige, og de er afhængige af hvilken synvinkel der lægges på analysen. For eksempel viser det sig at kvinder er stærkt underrepræsenteret på idrættens ledelsesposter; men samtidig kan man se idrætsforeningerne som den største kvindeorganisation.

I deres fremstilling af foreningslivet i Sverige fremhæver Vogel et al. (2003) ganske vidst, at der måske er tale om en øget ligestilling i foreningslivet eftersom kønsrollemønstret er blevet mindre accentueret i den periode de har undersøgt (1992–2000), bla. fordi mændenes engagement i foreningslivet er mindsket mere end kvindernes. Men her er kun tale om en tal-mæssig ligestilling²³ – ikke om at opgaverne fordeles mere jævnt. Mænd (især i aldersgruppen 45–64 år) er oftere aktive og har flere tillidsposter end kvinderne.

Selvom svenske (og nordiske) kvinder generelt – sammenholdt med europæiske kvinder – har en ret stor bredde i deres frivillige engagement (se også kapitel 2), så viser der sig alligevel *indenfor* Sverige et billede af, at kvinder dominerer bestemte områder, som traditionelt indicerer ”omsorg”.

²² Denne modsætning finder vi også i de frivillige organisationer, som risikerer at tabe medlemmernes aktive deltagelse på gulvet, hvis de vælger at koncentrere sig om ”den store politik”, som ikke giver plads til amatører og frivillige indsatser.

²³ 1992 var i den svenske befolkning 56 procent mænd og 46 procent kvinder aktive i en forening – i 2000 var andelen henholdsvis 48 procent mænd og 40 procent kvinder. (Kilde: SCB:s ULF-undersøknings. Vogel et al. 2003, s. 86.)

Og det er netop i de sociale foreninger, at vi finder en lille stigning i det frivillige indsats op gennem 1990-tallet, hvor det især er kvinderne, som har stået for den forøgede aktivitet, hvilket har fået nogle til at tale om en feminisering af det frivillige arbejde (Jeppsson Grassman & Svedberg 1999).

Billedet er ikke nyt. Ser vi tilbage i tiden var der også forskel på mandlig og kvindelig velgørehed. I en studie af filantropien i Göteborg i begyndelsen af 1900-tallet viser Birgitta Jordansson (1992), at der dels var tale om forskellige *målgrupper*. Mænd retter sig mod ligestillede, de såkaldte *pauvres honteux*, mod forskellige former for selvhjælps- og forsikringsordninger – for eksempel arbejdsløshed, pensioner og sygesikring. Kvinderne koncentrerer sig i stedet groft sagt om at opdrage arbejderklassens kvinder og børn i socialt arbejde, fattighjælp og børneforsorg. Dels var der også tale om forskellige *arbejdsopgaver*. Mændene tog sig af det overordnede og politiske, kvinderne af det nære og konkrete: omsorgen.

Men hvad betyder da ”genus”, når vi ser på frivilligt arbejde? En hurtig opsummering viser at køn har betydning for:

- HVOR (i hvilke organisationstyper) man befinder sig – kvinder er overrepræsenterede indenfor omsorg og til dels kultur, mænd indenfor idræt og livsstil.
- HVILKE MÅLGRUPPER man vælger at arbejde med – kvinder koncentrerer sig om hjælptrængende (børn, gamle og syge), mænd om ligestillede.
- HVILKE OPGAVER man påtager sig – kvinder påtager sig sjældnere ledelsesopgaver end mænd gør.
- HVILKEN MÅDE man kommer ind i arbejdet – mænd vil gerne opfordres, kvinder melder sig ofte selv.
- HVORDAN man forstår/definerer sin egen indsats – mænd koncentrerer sig om indflydelse, kvinder om hjælp.

Motiver til frivillighed

Derimod spiller genus i mindre grad ind, når vi ser på menneskers motiver til at påtage sig frivilligt arbejde. Det eneste område hvor mænd og kvinder *ikke* adskiller sig nævneværdigt er altså HVORFOR de bliver frivillige. Mænd og kvinders motiver – her forstået som bevæggrunde – til frivillighed ligger overraskende tæt på hinanden.

I en undersøgelse af frivilliges motiver (Habermann 2001)²⁴ blev respondenterne bedt om at rangere forskellige motiver til frivillighed. Og der var ingen forskel på mænds og kvinders rangordning af de fem motivdimensioner: Værdier, læring, identitet, sociale forventninger, indflydelse/magt og karriere.²⁵ Ganske vidst er kvinder tilbøjelige til at lægge mere vægt på humanistiske værdier og læring – forstået som personlig udvikling. Mændene derimod lægger mere vægt på indflydelse og sociale forventninger. Men forskellene kønnene imellem er meget små i forhold til, hvorledes de vægter deres motiver.

²⁴ Der er tale om resultater fra en nordisk undersøgelse med godt 6000 svarpersoner.

²⁵ Undersøgelsen bygger på et spørgeskema med en række udsagn om motiver til frivillighed. For hvert af disse udsagn har svarpersonen sat kryds på en skala fra et til syv. Udsagnene samles derefter i indeks eller motivdimensioner.

Tabel 2 viser hvorledes kvinder og mænd vurderede motivdimensionerne i undersøgelsen. Tallet i parentesen refererer til høj + middel vægtning på en Lickertskaala. Det viser sig at forskellene kønnene imellem næsten forsvinder for motiverne værdi, læring og identitet, når middel-vægtningen inddrages. Derimod gør dette forskellen tydeligere for motiverne sociale forventninger, magt og karriere.

Tabel 2. Mænds og kvinders vægtning af motiver til frivillighed – andel som vægter den pågældende motivdimension højt (højt+middelt).

Motiver	Kvinder	Mænd
1. Værdier	79 (98)	68 (96)
2. Læring	56 (90)	48 (89)
3. Identitet	45 (85)	43 (86)
4. Sociale forventninger	13 (37)	14 (47)
5. Magt*	8 (31)	12 (37)
6. Karriere	8 (27)	8 (31)

*kun Danmark

Det er interessant at selvom kvinder og mænd udviser stor enighed i forhold til motiver for frivillighed, så er måden de deltager i frivilligt arbejde vidt forskellig og det muligvis også forståelsen af indsatsen. En forklaring på dette kan være, at motiver, når de forstås som en form for livsstrategi og selvforståelse, må ses som en måde at udtrykke normative værdier på. Motiver til frivillighed kan også forstås som den enkelte frivilliges fortælling om hvad der er vigtigt i livet. De værdier, der bygges på er almenmenneskelige, og de udtrykker ønsker og håb om såvel altruisme og gensidighed, humanisme og solidaritet. Det er værdier som i den grad er vævet ind i vor vestlige samfundsstruktur, at de på et generelt overordnet plan ikke adskiller sig væsentligt for kvinder og mænd – unge og gamle. Derimod finder vi, når vi sætter lys på genusperspektivet, forskellene mellem kvinder og mænd i den måde det frivillige arbejde udmønter sig på.

Et eksempel er det tilbagevendende resultat i mange undersøgelser, som drejer sig om de to køns forskellige måde at forholde sig til ”magt” og ”hjælp”.

Kvinder i bestyrelser

Populært sagt sidder mændene i bestyrelserne medens kvinderne koger kaffe. Selvom der generelt set er lige mange mænd og kvinder, som er medlemmer af frivillige organisationer, så viser det sig altså at mænd oftere deltager på et højere niveau – de er oftere aktive i foreningens besluttende organer, de har oftere tillidshverv (förtroendeopdrag), og flere mænd taler på møder og påvirker på den måde beslutninger. Desuden viser det sig, at mænd i den øvre middelalder (45–65 år og ældre) har en særlig stærk overrepræsentation netop når det gælder tillidshverv med videre (Jeppsson Grassmann & Svedberg 1999; Vogel et al. 2003) Og dette gælder vel at mærke også i organisationer, hvor der er flest kvinder som medlemmer og frivillige. I en amerikansk undersøgelse af 149 lokale organisationer viste

Moore og Whitt (2000), at kvinder meget sjældent udgør mere end en tredjedel af en bestyrelsens medlemmer. Og her er endda tale om lokale organisationer, hvor kvinder siges at stå stærkt i ”den lille politik”.

Andre amerikanske undersøgelser bekræfter dette billede. Til trods for at kvinder gennem lang tid har været optaget af de frivillige organisationers arbejde – også som bestyrelsesmedlemmer – er det klart mændene som indtager hovedparten af bestyrelsesposterne; især når der er tale om de store og mere prestigefyldte organisationer med store budgetter. Billedet er så grelt, at flere forskere har konkluderet, at der faktisk er tale om kønsdiskrimination.²⁶ Ikke alene findes kvinder sjældent som medlemmer af bestyrelserne; men når de endelig er der, ses desuden en klar overrepræsentation fra den (hvide) overklasse.²⁷ I deres undersøgelse af fondsbestyrelser fandt Odendahl and Youmans (1994) kun 5 procent ”women of color”. 31 procent af de største fonde havde slet ingen kvinder i bestyrelsen. Der er dog sket en langsom forøgelse af kvinder i fondsbestyrelserne (1973 – 18 procent kvinder; 1988 – 28 procent kvinder). Men – ikke overraskende – det bestyrelsesposterne inden for ”human service agencies”, som ofte besættes med kvinder (1983 – 47 procent kvinder, 1990 – 55 procent kvinder)²⁸.

En af forklaringerne på dette, som de amerikanske forskere præsenterer, er at kvinder ofte har en anden uddannelsesmæssig baggrund end mænd, som ofte har en baggrund i jura, forsikring eller ejendomshandel. Kvinder kommer typisk med en uddannelse indenfor undervisningssektoren, socialt arbejde, sundheds-sektoren. Disse ”kvindejobs” giver kvinderne helt andre perspektiver og erfaringer i forhold til sociale problemer og behov, som mænd sjældent møder i praksis. Dette er altså på ny en fortolkning af den ”kvindelige egenart” og omsorgskompetence.

En undersøgelse af otte fondsbestyrelser i Danmark (Habermann 2003) viser, at også den danske fondsverden er forbeholdt mændene. Og det endda i endnu højere grad end i USA. En tendens som i øvrigt ser ud til også at gælde resten af Europa.²⁹

I de otte danske fonde, som indgår i undersøgelsen, findes der ialt 68 bestyrelses-medlemmer – deraf er 14 (21 procent) kvinder. I to tilfælde er bestyrelsesformanden en kvinde. I fondenes administration var der 68 ansatte, og her er andelen kvinder tre gange så høj (65 procent) ligesom omkring halvdelen af de administrative ledere er kvinder.

Fonds materialet er naturligvis for lille til at vi kan drage klusioner om ligestillingens tilstand i den danske fondsverden. På den anden side er der en

²⁶ The limited available studies paint a picture of the non-profit system as a nexus of sex discrimination. Odendahl and Youmans (1994).

²⁷ Over-klasse kvinder dominerer bestyrelserne i de frivillige organisationer – med én undtagelse: kvindebevægelsen.

Upperclass women do not usually donate money or sit on the boards of nonprofit organisations that benefit women. The class interests of affluent women are stronger than their gender consciousness (s. 198).

²⁸ Tallene stammer fra central New York.

²⁹ Undersøgelsen er et led i en europæisk komparativ studie, Foundations in Europe, som koordineres af LSE. Tendensen at kvinder sjældent optræder i bestyrelserne findes i hele det europæiske materiale (incl. Norge og Sverige).

slående lighed til andre frivillige organisationer og foreninger – og her har vi mange empiriske belæg for at lederposterne ”overlades” til mændene. Åbenbart har ligestillingsidealer og – målsætninger ikke stor gennemslagskraft i ideelle foreninger og organisationer.

Argumentet om, at en mere balanceret sammensætning af kvinder og mænd i bestyrelserne ville give en mere nuanceret output er muligvis i denne sammenhæng ganske normativ – og tildels teoretisk. Forskningen har imidlertid i de seneste ti år været mere opmærksom kvinders deltagelse i det civile samfunds demokratiske processer (McCarthy 2001; Borchorst 1999; Christensen og Siim 2001). Diskussionerne om egenart (omsorg) og lighed (retfærdighed) er stadig aktuelle (Held 1995, Lister 1997).

Hvad sker der i praksis? Fraskriver kvinder sig magten? Vælger de en anden indgang til deres frivillige engagement?

Hjælperidentiteten

I en undersøgelse af kvindeorganisationer fandt Rebecca Bordt (1997) at kvinderne ikke var optaget af ledelsesformen i deres organisation. De mente at organisations-strukturen var opstået langs ad vejen – sådan lidt tilfældigt og ”opfundet” i situationen. Derimod var kvinderne meget mere optaget af ”at hjælpe” og at ”redde liv”.

Et lignende resultat fandt Habermann (2001) i en undersøgelse af frivilliges indsatser og motiver. Undersøgelsen bygger bla. på en analyse af breve, som frivillige (i socialt arbejde) har skrevet om deres frivillige indsatser.

I brevene omtaler kvinder deres frivillige arbejde som hjælp, mænd taler om at organisere og styre. Kvinder, som sidder i bestyrelser, nedtoner faktisk den indflydelse og magt, som bestyrelsesposten giver dem, og magtpositionen ”omdefineres” til en hjælperolle. Kvindernes selvforståelse er ”hjælperen” – måske fordi magt anses for at være ukvindeligt, eller fordi kvinder traditionelt er blevet frataget en ”magtdiskurs”.³⁰

Kvinderne opfatter derimod ingen begrænsninger, når det gælder om at dominere områder som mad, husholdning, opdragelse og omsorg. Madlavning og husførelse har jo altid været kvindernes domæne – og er nu også blevet en del af den pædagogik – og kontrol –, som socialarbejdere udøver på statens vegne: Alle i samfundet har godt af ”at lave sund mad til tiden”! Det er det kvindelige idealbillede, som heller ikke er fremmed for det frivillige arbejde.

Men selv i situationer, hvor mænd og kvinder indgår i de samme strukturelle ramme, for eksempel som frivillige medarbejdere i varmestuer, besøgstjeneste og lignende, så udfører de deres ”omsorgsrolle” forskelligt. Medens mændene tager sig af konkrete aktiviteter påtager kvinderne sig den mere udefinerbare, følelsesmæssige omsorg, som også indebærer hygge og stearinlys.

Endnu har mændene ikke udfordret kvinderne på omsorgen (i det frivillige arbejde). Tværtimod, mændenes aktiviteter kan karakteriseres ved netop *ikke* at være (traditionel) omsorg.

³⁰Susan E. Chase(1995): Ambiguous Empowerment. The work narratives of Women School superintendents, University og Massachusetts Press.

Det er ikke blot bestyrelsesposterne som traditionelt tilfalder mændene. Dertil kommer at en del øvrige aktiviteter åbenbart er temmelig kønsspecifikke. Mænd beskriver aktiviteter (gå i byen, reparere ting og sager, spille kort m.v.), medens kvinderne giver udtryk for omsorg ved sørge for ”hyggen” og frem for alt ved at lave maden. Begge køn tager dog del i kaffe-brygningen! Og begge køn bruger tid på ”at snakke” og ”lytte”. Men også her kan spores en forskel, mændene giver ofte konkrete ”gode råd”, medens kvinderne er optaget af ”fortællingerne”.

De forskellige arbejdsmetoder, hvor mændene traditionelt har taget sig af indsamlinger og af at bygge institutioner og boliger, medens kvinderne gik ind i den moralske og praktiske opdragelse og vejledning via personlig kontakt, er tæt knyttet til en forskellig forståelse af kompetencer.

Mændene ansås for at være gode til at formulere problemerne – den store politik (og har dermed fået privilegiet at sætte dagsordenen). Kvinderne har med deres erfaring fra moderskab og hjem og familie været forudbestemt til det praktiske hjælpearbejde. De skulle sørge for varme og glæde. For kaffen, hyggen og det følelsesmæssige klima, basarerne og velgørenhedsballerne (den lille politik eller hverdagsmageren).³¹

Glasloftet og kvindefælden – egenartsopfatningens betydning i frivilligt arbejde

Kvindens særlige ”kompetance i hjemmets dyder” og hendes ”moraliske standard” førte i 1800-tallet også til en forventning om at hun skulle deltage i samfundslivet i løsningen af sociale spørgsmål. Her havde manden mindre at bidrage med, mente man (citat från Tidskrift för hemmet 1861 om Qvinnan och välgörandet):

Hon skulle såhunda ej förspilla sitt lif i tanklös overksamhet eller triviala bestyr ...

Nej, med öppen blick, friskt sinne och vaken själ skulle hon arbeta och lönas av den välsignelse arbetet medför Att uträtta det goda man förmår, att kunna hjälpa, bistå, glädja andra, fyller hjertat med en stilla frid ...

Kvinderne i filantropiens tjeneste blev betragtet som et redskab og det blev forventet at deres indsatser skulle udføres indenfor bestemt definerede områder og med målsætninger som svarede til tidens ideologiske og politiske opfattelser. Kvinder ”fik lov” til at udfolde sig i det offentlige rum, så længe de ikke udfordrede magten – eller selv fik smag for indflydelse (Jordansson 1992).

Hvordan er situationen i dag? En interessant trend viser, at kvinderne faktisk er blevet mere aktive de seneste 10 år (Vogel et al. 2003; Goul Andersen 2002). Der er måske tale om en vis udvikling mod øget lighed i del-

³¹ Producing lavish fundraising events is one way affluent women compensate for their powerlessness or invisibility in society. Odendahl et al. (s.205).

tagelse; men stadig vælger mænd og kvinder forskellige områder og opgaver og forstår deres deltagelse forskelligt.

Og myten om den kvindelige egenart lever i bedste velgående. Og med denne funktion opleves det kvindelige stadig som både et håb og en trussel. Som håb er kvinden blevet repræsentant for alt det som er gået fortabt i den (post)moderne verden: inderligheden, kærligheden, glæden, lysten og spontaniteten. Som trussel ses kvinden som irrationalitet og som barriere for ”sand viden” og fremskridt (Björk 1999). For nylig kunne man i en dansk avis læse, at en rektor for en højere læreanstalt var bekymret for kvindernes dominans i uddannelsessystemet. Han mente, at kvindelige værdier og den kvindelige argumentationsform kunne ruinere universitetstraditionen.

*Problemet er, at med den styrke, som kvinderne får, ændrer vi forestillingen om, hvad der er gyldig viden. Hvis viden kan gøres snakkesalig, mister vi forestillingen om, at der er noget, der må stå til troende.*³²

Samtidig ser vi, at kønsforskellene i det frivillige arbejde kun er et spejl af arbejdsmarkedet tilstand. Selv i fag med en massiv overvægt af kvinder – som sygeplejersker, socialarbejdere og lærere – når langt flere mænd posten som topchef. Et eksempel er at lærergruppen består af 66 procent kvinder – men blandt topledere udgør mændene 70 procent.³³

Men det er ikke alene i den offentlige sektor med mange kvindelige ansatte, vi finder sådanne forskelle. Undersøgelser af kvindelige ledere i erhvervslivet viser, at højtuddannede kvinder i de skandinaviske lande har tabt terræn til mændene, når det gælder topposter og lønninger. Sammenlignes med USA viser det sig faktisk, at amerikanske kvinder har haft meget bedre held end deres skandinaviske søstre med at kravle op af rangstigen – og markerer sig langt mere på topposter og i bestyrelser. Og det til trods for, at de ikke har haft den kvindevenlige velfærdsstat til at levere barselsordninger, børnepasning m.v. Undersøgelsen arbejder derfor med en hypotese om, at den usynlige barriere af strukturelle og individuelle faktorer – det såkaldte glasloft (glastak)³⁴ – som kvinders karriere har det med at støde imod, måske i Skandinavien udgøres af velfærdsstaten. Dette statsautoriserede glasloft får muligvis kvinders familieliv til at hænge bedre sammen; men det giver dem også en fladere karriereprofil (Smith 2003). Man kunne sagtens forestille sig, at et sådant glasloft også fungerer i det frivillige arbejde.

En af myterne om frivilligt (socialt) arbejde er netop myten om ”det særlige” – om egenarten. At det er anderledes og alternativt i forhold til det offentlige. Groft sagt kunne man sige egenarten legitimerer simpelthen den frivillige sektor. Men den begrænser den også.

Muligvis kan inddragelsen af Simone de Beauvoirs kategori ”den anden” i relation til ovenstående myte belyse problematikken yderligere. Når Beauvoir siger om kvinden, at hun er ”den anden”, så fremhæver hun kvinden som det ikke-essentielle, det komplementære og det ikke-absolutte.

³² Citat fra Jørn Lund: ”Kloge mænd”. Politiken den 10.1.04.

³³ Funktionærernes og Tjenestemændenes Fællesråd (FTF). Statistik 2003.

³⁴ Begrebet glasloft (glass ceiling) kommer fra den angelsaksiske forskning om kvindelige ledere i erhvervslivet. Se fx. Wirth, 2001.

Også det frivillige arbejde kunne få betegnelsen ”den anden”. Dels i forhold til velfærdsstaten, som ser sig selv som det absolutte og det egentlige og som udnytter den frivillige indsats alt efter konjunkturer og politisk med- og modvind. Dels har den frivillige sektor selv haft en sådan selvforståelse – dette gælder i særdeleshed de sociale foreninger. Opbygningen af velfærdsstaten har op gennem 1900-tallet betydet, at de frivillige sociale organisationer (med eller mod deres vilje) har set det som deres opgave at underordne sig staten og at arbejde for at fremme statslige løsninger i socialpolitikken. De er med hud og hår gået ind i det fælles velfærdsprojekt som i Sverige har fået benævnelsen ”folkehjemmet”. Og da de frivillige organisationer for 10–15 år siden dukkede op af deres bekvemme usynlighed for igen at tage del i samfundsdebatten, blev de benævnt ikke bare den anden, men ”den tredje sektor”. Noget anderledes ser det ud indenfor idrætten og til dels i kultursektoren, som er langt mere tilbøjelig til at definere sig selv som monopolet og det essentielle i forhold til det offentlige og indtager en mere kritisk rolle (Habermann & Ibsen 1997).

I forhold til staten spiller (kvinderne i) de frivillige organisationer altså både en integrerende, en støttende og en kritisk rolle. Og kritisk er for eksempel den nye kvindeforskning, når den vender kategorien ”den anden” på hovedet og dermed kan have held med at forvandle undertrykkelsen til kritisk udsyn og distance.

Det civile samfund har brug for social kapital og en af måderne at producere det på findes i selve processen i det frivillige arbejde. Hvis kvinderne i højere grad forsvinder fra det frivillige (omsorgs)arbejde vil samtidig betyde, at de tætte sociale netværk (bonding), som traditionelt betegnes som ”kvindeligt”, og som genererer omsorgskapital, står i risiko for at forsvinde. Så længe mænd ikke i særlig høj grad tager del i eller tager ansvar for ”omsorg” og forsætter med kun at interessere sig for bridging networks, og hvis kvinder (som tendensen ser ud) vender sig mod andre områder i det frivillige arbejde, så vil samfundets ”omsorgskapital” svinde ind (Onyx & Leonard 2000; Selle & Øymyr 1995).

Der er to sædvanlige udgange på et sådant problem.

– At advokere for ligestilling i frivilligt socialt arbejde og få mændene til at deltage i og tage ansvar for omsorgen i langt højere grad end nu.

– At advokere for, at der sættes fokus kvindeperspektivet: dvs. at omsorg anerkendes som en særlig kompetence og belønnes (får status) derefter.

De mange ubesvarede spørgsmål

Begge strategier er velkendte i kvindebevægelsen. Er det muligt at finde en tredje strategi? En vej som fører ud af feminismens fastlåsende enhedsprojekt, og som ikke sætter grænser for forskellige og individuelle problemløsninger.

Historisk har vi set, at kvinder op gennem 1900-tallet etablerede parallelle magt-strukturer gennem deres frivillige indsatser, fordi det var den eneste måde de kunne få tilgang til det offentlige rum.

Er det stadig sådan, at frivillige *sociale* organisationer udgør parallelle magtbaser for kvinder? Sandsynligvis ikke – kvinders engagement i det civile samfunds organisationer er bredt og de er i lige høj grad engageret som mændene er det; men – som vi har set det – ofte på en anden måde.

Kunne man forestille sig at frivillighed har lav status fordi det associeres til kvindelighed?

Efterhånden som flere kvinder påtager sig ledelsesansvar i frivillige organisationer, bærer de muligvis deres ”ydmyge” hjælper-status med sig. Hvis vi går ud fra at det frivillige arbejde er bærer af et genus-system, der indebærer hierarkiske relationer, kan vi så forestille os, at frivillige sociale organisationer i aktiviteter og status har været og stadig er relativt usynlige og er blevet anset som ”hjælpende” (supplerende velfærdsstaten) netop fordi de blevet anset for at være en kvindernes verden?

Efterhånden som flere kvinder kommer i bestyrelserne, bliver det så mindre prestigefuldt at sidde på disse poster?

Er det overhovedet muligt for kvinder på lederposter at ændre mål og aktiviteter i det frivillige arbejde uden konsensus fra mændene?

På en vis måde – og især når det gælder lighed mellem kønnene – ser det ud til at den frivillige sektor udgør en karrikatur af lønarbejdsmarkedet. Arbejdsfordelingen i de traditionelle kønsroller er indlysende evident. Er det måske sådan, at kvinder har opbrugt deres kræfter for at forsvare deres position på lønarbejdsmarkedet – og at de ikke har lyst til at gentage kampen i deres frivillige arbejde? Eller er det snarere sådan, at kvinder – når de selv kan vælge – foretrækker omsorgsaktiviteter fremfor bestyrelsesarbejde? Eller at kvinder slet ikke befinder sig godt i hierarkiske strukturer og foretrækker andre slags organiseringer?

Det er nødvendigt, hvis vi vil forstå genus i frivillige organisationer, at stille spørgsmål om hvilke barrierer kvinder møder, når de vælger aktiv deltagelse i den frivillige sektor. Er det kun visse dele af sektoren, som tiltrækker kvinder? Er for eksempel fonde ”økonomi” og derfor ikke (traditionelt) et kvindeområde? Betyder den mandlige dominans i mange frivillige organisationer, at kvinder ikke opstilles til frivillige lederposter? Eller er det kvinderne selv, som vælger anderledes? Er det døtrene, som ikke fornægter sig?

”Mange unge mænd” – om kvinders frivillige arbejde i idrætten i Danmark och Sverige

Ulla Habermann

Det har været en ”almindelig antagelse”, at der er en lige kønsfordeling i det frivillige arbejde – og tilmed har en øgning af kvindernes indsats op gennem 1990-tallet forstærket denne forståelse.

Men dette generelle billede ændres i samme øjeblik vi ser på de enkelte områder; og meget tydeligt bliver det når vi sammenholder idræt og socialt arbejde. Groft sagt finder vi i idrætten de unge mænd – og i socialt arbejde de ældre kvinder. Faktisk er *andelen* frivillige kvinder i sociale foreninger dobbelt så stor som i idrætsforeningerne (Habermann 2001). Ikke desto mindre viser det sig også, at idrætsforeningerne er de foreninger som *antalsmæssigt* organiserer flest kvinder. Og sammenholder vi med andre Europæiske lande får vi et klart billede af, hvor væsentlig idrætten er for frivillig organisering i både Danmark og Sverige. En undersøgelse fra 1995 viser, at broderparten (mellem 40 og 50 procent) af de frivillige her er aktive indenfor idrætten, medens tyngdepunktet i for eksempel Storbritannien og Tyskland ligger indenfor social- og sundhedsområdet (Gaskin & Davies Smith 1995). Disse – måske overraskende – forskelle mellem europæiske lande kan bla. forklares med forskelle i landenes velfærdssystemer. De nordiske velfærdsstater har i høj grad ansvaret for opgaverne indenfor social- og sundhedssektoren og de frivilligt aktive medborgere koncentrerer derfor i idræt og kultur.

Tabel 1. Frivillige indenfor Idræt og Social-og sundhedsområdet i nogle Europæiske lande (procent).

	Sverige	Danmark	Storbritannien	Tyskland
Idræt	40	48	20	28
Social/sundhed	14	13	35	36

Kilde: Euro-Vol-studien, 1995

I Norden ses idrætten traditionelt som en folkebevægelse med dybe rødder i demokratiet og velfærden. Idrætten arbejder med idealer om ligestilling og integration og anses for at være en væsentlig del af foreningslivet og samfundets sociale kapital.

Et summarisk overblik over situationen i den svenske idrætsbevægelse viser følgende: I Sverige har omkring en tredjedel af den voksne befolkning (i alderen 16–84 år) tilknytning til en idrætsforening – halvdelen af medlemmerne er aktivt udøvende – og 7 procent (hvilket svarer til godt 460.000 personer) har et tillidshverv (Vogel et al. 2003). Andre undersøgelser viser

at godt 19 procent af den voksne befolkning i Sverige deltager i nogen form for frivilligt arbejde indenfor idrætten (Svedberg & Jeppsson Grassman 1999 og 2001).

Det betyder at idrætsbevægelsen – bortset fra fagbevægelsen – er den organisations-gruppe, som har flest medlemmer og flest frivillige og flest tillidsposter. Og – som sagt – idrætten er også Sveriges største ”kvindeforening”. En fjerdedel af alle svenske kvinder er medlem af en idrætsforening. For mændenes vedkommende er der tale om 38 procent. I Danmark finder vi lignende tal, her er det 32 procent af kvinderne og 36 procent af mændene, som er medlemmer af en idrætsforening (Larsen 2003).

Det skal bemærkes, at mange dyrker idræt *udenfor* foreningerne – den såkaldte uorganiserede idræt.

Og kvinders idrætsaktivitet gennem de seneste 20–30 år er øget, så den nu stort set svarer til mændenes. Men selvom kvinder dyrker altså idræt stort set lige så ofte som mænd gør; så er de altså i langt mindre grad medlemmer af idrætsforeningerne. Det betyder at mænd udgør majoriteten af medlemmerne i den organiserede idræt. Og dertil kommer, at mænd dobbelt så ofte som kvinder sidder på tillidsposter. Det betyder at kvinderne er klart underrepræsenterede i drættens ledelse.

I de 67 specialforbund, som hører til RF (Riksidrottsförbundet i Sverige), udgør kvinderne 44 procent af de aktive medlemmer; men blandt de frivillige beslutningstagere er det kun hver fjerde som er kvinde (RF statistik 2000). I Danmark, hvor kvinderne udgør 41 procent af medlemmerne, er det godt 31 procent som påtager som lederposter (Habermann, Ottesen & Pfister 2003).

Kvinder på toppen

I det følgende gøres nærmere rede for en undersøgelse om kvinder og lederskab indenfor idrætten. Undersøgelsen gennemføres for øjeblikket i Danmark og Sverige; men denne fremstilling bygger overvejende på de danske data, da de svenske analyser endnu er præliminære. Imidlertid er resultaterne i de to lande så ensartede, at det er muligt at udtrække en tendens også for Sverige.

Undersøgelsen ”Kvinder på toppen – om kvinder, idræt og ledelse” har til formål at kortlægge den aktuelle situation med hensyn til kvinder på idrættens topposter, og at analysere årsager til kvindernes formodede underrepræsentation på disse poster. Undersøgelsens foreløbige resultater viser kort sagt, at mænd og kvinder hverken i antal eller andelsmæssigt er ligeligt repræsenteret i idrættens ledelse. (Habermann, Ottesen & Pfister 2003).

Undersøgelsen opstillede bl.a. følgende problemstillinger:

- Hvordan ser kvinderepræsentationen indenfor idrættens ledelse ud generelt?
- Daler kvindernes deltagelse, jo højere man kommer op i systemerne?
- Indtager kvinder i højere grad ledende poster indenfor de såkaldte kvindeidrætsgrene?

– Har kvinder i højere grad lederposter indenfor områder, der traditionelt tilskrives kvindesfæren, som ældre-, handicap- og børn/unge-idræt?

De følgende data er hentet fra undersøgelsens kortlægning af den aktuelle situation indenfor top-idrætten i Danmark, og hvor det er muligt sammenholdes med svenske data. Materialet omfatter samtlige bestyrelser og udvalg i idrætsorganisationernes³⁵ centrale og regionale struktur; men IKKE lokale foreninger. Desuden omfatter undersøgelsen alene frivillige tillidshverv – og ikke andre former for frivilligt arbejde i foreningerne – for eksempel trænerjobs eller praktiske indsatser.

Kortlægningen viste at knapt en tredjedel af lederne i idrættens top er kvinder. Dette gælder både Sverige og Danmark. Sammenholdt med at 40 – 44 procent af idrætsorganisationernes medlemmer er kvinder er der altså tale om en klar underrepræsentation.

Tabel 2. Kvindeandel blandt frivillige ledere og medlemmer i idrætten i Sverige og Danmark

	Ledere	Medlemmer	Difference
Sverige	32	44	– 12
Danmark	31	40	– 9

Kilde: Habermann, Ottesen & Pfister (2003); Habermann (2004)

Men én ting er differencen mellem medlems-andel og leder-andel. Interessant er også *hvilke* poster kvinderne indtager når de først er blevet valgt ind i en bestyrelse eller et udvalg. Vi forventede, at kvinder typisk indtager lavere poster i bestyrelser og udvalg, og at der ville være færre kvinder jo højere vi kom op i organisationen. Og kortlægningen bekræfter i store træk denne formodning. Dog udgør styrelsen i Sveriges Riksidrottsförbund en undtagelse fra reglen: her er gennemført en kvinderepræsentation (45 procent) svarende til forbundets andel af kvinder (44 procent). I Danmark er kvindeandelen totalt i hovedbestyrelserne kun godt 13 procent.³⁶

Totalt set er kun en fjerdedel af formandsposterne besat af kvinder. Dertil kommer, at der er en tendens til, at kvinder oftere er at finde på en formandspost lavt i hierarkiet. Ser vi på andelen kvindelige medlemmer og kvinder som formænd bliver differencen altså større end mellem kvindelige medlemmer og kvindelige ledere. Ser vi endelig på kvinder som formænd for organisationernes hovedbestyrelser, må vi konstatere, at differencen bliver *total* – der findes *ingen* kvinder på disse poster.

Desværre har det ikke været muligt at inddrage tilsvarende data fra det lokale forenings-niveau. Det er muligt at det store spring – fra lav til høj(ere) kvindeandel på lederposter (og i frivilligt arbejde i øvrigt) – skal findes i forskellen mellem lokalt og regionalt/centralt niveau. En tidligere undersøgelse af frivilligt arbejde i lokale idrætsforeninger (i Danmark) viser

³⁵ I Danmark: DIF (Danmarks Idræts-Forbund), DGI (Danske Gymnastik- og Idrætsforeninger), DFIF (Dansk Firmaidrætsforbund) samt TD (Team Danmark)

I Sverige: Riksidrottsförbundet, 21 distriktsförbund och 67 specialidrottsförbund.

³⁶ Dog er der stor forskel mellem de forskellige idrætsorganisationer, når vi ser på andel kvinder i hovedbestyrelser: DIF: 10 %, DGI 22 %, DFIF 0 % og TD 21 %.

at andelen af kvindelige aktive (45 procent) og kvindelige frivillige (41 procent) svarer godt til hinanden. Dog er det stadig sådan, at der findes en klar fordeling af ”mande- og kvindejobs” i foreningerne, hvor det overvejende er mændene som påtager sig styrelses- og leder jobs, medens kvinderne påtager sig de praktiske indsatser. I bestyrelserne udgjorde mændene to tredjedele af medlemmerne, og kun en fjerdedel af formændene (ordføreren) var kvinder (Habermann 2000). Dette kunne føre til en tese om, at kvinder oftere er aktive ”lokalt” og i ”nære” sammenhænge og netværk. Omvendt kunne man også forstille sig (som i RF’s styrelse), at de centrale niveauer i organisationen er mere opmærksomme på den vedtagne politik på området og derfor er mere opmærksomme på at få valgt eller udpeget kvinder til ledelsen.

Kvinde- og mandsidrætter

Vi har også stillet spørgsmålet om kvinder i højere grad indtager ledende poster indenfor de såkaldte kvinde-idrætsgrene³⁷ som for eksempel gymnastik og håndbold og ridning. I disse idrætsgrene burde kvinder være overrepræsenterede på lederposterne af den simple grund, at de i høj grad præger udøvelsen.

Tabel 3. Andel kvinder i ledelsen indenfor typiske ”kvindeidrætter” samt nogle typiske ”mandeidrætter” set i forhold til andel kvindelige aktive udøvere (procent)

	Sverige		Danmark	
	Ledelse	Aktive	Ledelse	Aktive
Gymnastik	76	86	49	75
Håndbold	28	45	16	55
Ridning	74	86	42	84
Fodbold	18	21	1	17

Kilde: Habermann (2004)

Alt i alt viser kortlægningen (se tabel 3) en klar underrepræsentation af kvinder i ledelsen indenfor de tre viste kvinde-idrætsgrene. Men differencen er størst og tydeligst i Danmark. For eksempel i ridning, som er den største kvindeidræt i begge lande: I Sverige er differencen mellem aktive og ledelse – 10; medens den i Danmark er – 42.³⁸

Sammenholder vi med nogle typiske ”mandeidrætter”, viser der sig det overraskende resultat, at kvinderne i flere tilfælde er godt repræsenteret i ledelsen i typiske mande-idrætter set i forhold til deres deltagelsesprocent – til tider endda bedre end indenfor kvindeidrætterne. For eksempel er det overraskende at kvindeandelen på ledelsesposter i fodbolden i Sverige stort

³⁷ ”Kvindeidrætter” er defineret som idrætsgrene, hvor over 50 procent af deltagerne er kvinder.

³⁸ En del af forklaringen på denne iøjefaldende diskrepans skal givet søges i det specielle forhold, at en stor del af de kvindelige ryttere er meget unge (70 procent af rideklubbernes medlemmer er under 25 år³⁸), og det er, som andre undersøgelser har vist, ikke almindeligt at unge under 20–25 år påtager sig lederposter i foreningerne (Habermann, 2000; Torpe, 2000).

set svarer til aktivitetsandelen. I Danmark er dette langt fra tilfældet, her må fodbold betegnes som en hård nød at knekke med hensyn til kvinderepræsentation – såvel på deltager som ledersiden.

Det må endnu engang understreges, at her er tale om kvinder i ”topledelsen”. På det *lokale niveau* i de lokale foreninger har kvinderne tilsyneladende langt bedre fat i ledelsesposterne indenfor kvindeidrætterne. Fra Danske lokale foreninger har vi oplysninger som viser, at kvinderne lokalt sidder på 58 procent af bestyrelsesposterne indenfor svømning. I gymnastik er andelen 78 procent og i håndbold 49 procent.³⁹

De ”traditionelle” kvindeområder

Vi har også stillet spørgsmålet, om kvinder i særlig grad har lederposter indenfor børne-, ældre- og handicapidræt. Grunden til dette spørgsmål er, at kvinder og mænd – selvom de i lige høj grad deltager i det frivillige arbejde – er tilbøjelige til at vælge forskellige opgaver og områder for deltagelsen. Dels er som sagt idrættens frivillige arbejde præget af mandlige frivillige, medens det er typisk at frivilligt *socialt* arbejde domineres af kvinder. Dels er der en tendens til at kvinder med alderen overgår til at være frivillige i sociale foreninger i stedet for i idrætsforeninger (Habermann, 2000 og 2001).

Er det også sådan indenfor idrættens frivillige arbejde, at kvinderne påtager sig ”omsorgen” i form af at vælge områder af idrætten som kan associeres til kvinders traditionelle omsorgsrolle ?

(De følgende data stammer udelukkende fra den danske undersøgelse.)

Indenfor området børn/unge og ældre ser situationen ser således ud:

- Formænd (ordførere): 50 procent kvinder
- Medlemmer (ledamøder): kvinder udgør 63 procent

Ser vi nærmere på fordelingen, viser det sig dog, at mændene er godt repræsenteret på børneområdet. *Derimod er det især ældre-idrætten, som trækker kvinder til.* Her er 67 procent af ledelsesposterne besat af kvinder. Spørgsmålet er om ældre kvinder er mere aktive end yngre medsøstre, når det gælder om at påtage sig lederposter – eller om det er dattergenerationen, som tager hånd om de ældre? Vi har desværre ikke i denne kortlægning haft mulighed for at konstatere alderen på ældreudvalgenes medlemmer.⁴⁰ Men vi kan se, at 60 procent blandt aktive frivillige i aldersgruppen over 60 år i idrætsforeninger er kvinder. Dertil kommer, at mange ældreidrætsaktiviteter foregår i samarbejde med pensionistforeninger, hvor langt flere kvinder end mænd er aktive.

Indenfor **handikapidrætten**, som er et selvstændigt specialforbund, er situationen den, at 50 procent af deltagerne er kvinder – medens 29 procent af ledelsesposterne besættes af kvinder. Der er altså ingen tendens til at kvinderne er bedre repræsenteret i ledelser her – nærmest tværtimod. Forklaringen hertil skal sandsynligvis hentes i det faktum, at Handikapidrætsfor-

³⁹ Oplysningerne stammer fra DGI, Brev af 1. oktober 2003.

⁴⁰ Oplysningerne på hjemmesiderne har ingen aldersangivelse.

bundet på linje med andre forbund lægger vægten på sportslig konkurrence, der tilgodeser handikappede. ”Omsorg” er således ikke i fokus. Handikapidræt har fokus på selvstændiggørelse og udvikling af deltagernes potentialer og idrætslige ressourcer – på såvel bredde- som eliteniveau. Det sociale aspekt dukker dog op i formålsparagraffen, som siger at medlemmernes rehabilitering og integration er en del af forbundets målsætning.⁴¹

Den informelle omsorg og idrættens kvinder

For yderligere at få uddybet vor viden om idrættens aktive kvinder, har vi også set nærmere på deres rolle som *informelle* omsorgsgivere. Den informelle omsorg er den hjælp mennesker giver hinanden i deres egenskab af at være venner, naboer, slægtninge, og som ligger ”udenfor” det organiserede frivillige arbejde i foreningerne (se kapitel 2). Vi ved fra andre undersøgelser, at mange mennesker hjælper og yder omsorg til andre på forskellige områder, for eksempel med praktiske gøremål som hus- og havearbejde, kørsel/transport, reparationer og lignende eller ved at besøge, passe, holde kontakt og samtale.

I kapitel 2 fremførtes tesen, at netop det informelle omsorgsarbejde i langt højere grad end det frivillige arbejde risikerer at udgøre en ”kvindefælde”. Særligt når det handler om at give omsorg til personer med særlige hjælpebehov ser det ud til at kvinderne typisk set påtager sig denne rolle. Hvorimod der stort set er lige mange mænd som kvinder, som påtager sig at yde informel omsorg til personer (slægtninge, venner, naboer og arbejdskammerater), som ikke har specielle hjælpebehov (Jeppsson Grassman 2003).

I undersøgelsen om ”Kvinder på toppen” ønskede vi at se nærmere på i hvor høj grad idrættens ledere er engageret i informel omsorg. Vi bad derfor om svar på følgende spørgsmål: ”Hjælper du regelmæssigt til hos nogen i din familie eller blandt dine venner, naboer og kolleger?” Vores formodning var, at det især er kvinder som påtager sig disse omsorgsopgaver, og at det kan være medvirkende til, at det kan være svært (at få tid til) også at engagere sig i idrættens topledelse.

(Undersøgelsens analysedel er langt fra færdiggjort og de følgende resultater er derfor yderst foreløbige.)

Analysen viser, at der blandt idrættens ledere er der stort set *lige mange kvinder (61 procent) og mænd (59 procent)*, som regelmæssigt påtager sig informelle omsorgsopgaver. Mest almindeligt er det i aldersgruppen 40–60 år. Omsorgsgivere er som regel gifte/samboende – mændene (75 procent) lidt oftere end kvinderne (71 procent) – og de har ofte (især for kvindernes vedkommende) en højere uddannelse. 68 procent af kvinderne og 46 procent af mændene, som svarer ja til at de yder informel omsorg, har en mellem-lang eller højere uddannelse. Familiens økonomi spiller tilsyneladende ingen rolle for om der ydes informel omsorg – først når den årlige husstand-sindkomst kommer over kr. 800.000 falder omsorgsaktiviteten – måske fordi der så er råd til at betale for (mere) hjælp.

Ser vi videre på, hvor mange timer de frivillige ledere anvender, viser der sig visse forskelle mellem mænd og kvinder. Mest almindeligt er det at an-

⁴¹ Se www.dhif.dk.

vende mellem en og ti timer om måneden på informel omsorg – i denne kategori hjælp-givere finder vi 61 procent af kvinderne og 69 procent af mændene. Godt en tredjedel anvender over ti timer om måneden på denne aktivitet; men her figurerer kvinderne oftere end mændene.

Tabel 4. Hvor meget tid anvendes på informel omsorg – andel kvinder og mænd, som anvender x-antal timer per måned.

Antal timer:	kvinder	mænd	totalt
0–5 timer	43	57	65
6–10 timer	52	48	
11–15 timer	64	36	35
16–20 timer	57	43	
Over 20 timer	52	48	
Kilde: Habermann & Ottesen (2004)			100

Ydermere finder vi tydelige forskelle mellem de to køn, når vi spørger til hvilken type omsorg der gives. Mændene koncentrerer sig om reparationer og transport. Kvinderne dominerer klart pasning og pleje, husarbejde og telefonkontakt. Ligesom det oftest er kvinderne, som aflægger besøg. Disse resultater bekræfter vor formodning om, at den omsorg kvinder yder ser anderledes ud end mændenes og den tager længere tid.

Tabel 5. Fordelingen af mænd og kvinder indenfor typiske omsorgsopgaver (procent)

	kvinder	mænd
Pasning/pleje	71	29
Telefonkontakt	65	35
Husarbejde	63	37
Besøg	60	40
Transport	50	50
Reparationer	22	78
Kilde: Habermann og Ottesen (2004)		

Resultaterne er tydelige; men overrasker måske ikke. Andre undersøgelser viser som sagt samme tendens, at kvinderne påtager sig de tidskrævende og ”tunge” omsorgsopgaver, lige som ”snak” og samtaler enten per telefon eller ved besøg også i høj grad er kvindernes ”lod” (Bonke 2002; Jeppsson Grassman 2003; Habermann 2001).

Spørgsmålet som nu melder sig er, om kvinderne – i dette tilfælde idrættens frivillige topledere – stadigvæk har overskud til at engagere sig i det civile samfund – også udenfor idrætten – og oveni en ikke ubetydelig indsats som informelle omsorgsgivere.

En måde at undersøge dette på, er at se på bredden i deres foreningsengagement. I hvor høj grad udøver idrættens frivillige kvinder deres medborgerskab også på andre områder?

Det viser sig, at knapt en tredjedel af de frivillige idrætsledere er også frivillige i andre foreninger – lidt færre kvinder (28 procent) end mænd

(36 procent). Ser vi imidlertid på de informelle omsorgsgivere, som man måske skulle forvente ikke også ville yde en indsats i andre foreninger, ja, så viser det sig faktisk, at den frivillige indsats i foreninger *udenfor* idrætten øges lidt. I denne kategori er det 30 procent af kvinderne og 40 procent af mændene, som deltager. Det kan tolkes derhen, at informel omsorg fører frivilligt arbejde med sig – eller omvendt, at den der har overskud til frivilligt arbejde også finder tid til informel omsorg. Om ikke andet – et højt aktivitetsniveau genererer endnu mere aktivitet. En tendens som findes i adskillige undersøgelser af befolkningens frivillige indsatser. Det er ikke de arbejdsløse eller de enlige, som yder mest frivilligt arbejde. Tværtimod. (Svedberg & Jeppsson Grassman 1999; Anker & Koch Nielsen 1995).

Som tidligere nævnt har kvinders og mænds foreningsdeltagelse et forskelligt udtryk. Dette billede bekræftes også i denne undersøgelse. Mændene dominerer den frivillige indsats indenfor miljø (77 procent), politik (68 procent) hobby/fritid og fagforeningerne (57 procent), er kvinderne i overtal indenfor religion (80 procent), spejdere (70 procent) og sociale foreninger (57 procent).

Interessant er det, at stort set lige mange kvinder og mænd er medlemmer af religiøse og sociale foreninger; men det er altså kvinderne, der i høj grad udfører det frivillige arbejde her. Forklaringen kan være, at netop disse foreninger ofte udfører sociale omsorgsopgaver!

Myter og valg

Ofte støder vi på stereotyper om kvinders indsats i det civile samfund/organisationssamfundet. Her anses kvinder at indtage en mindre aktiv/aggressiv og konkurrencebetonet rolle end mændene. Dertil kommer at kvinder ”stempler” som dem, der påtager sig omsorgsopgaver – også udenfor privatsfæren. Samtidig viser det sig at relationerne mellem kvinder og mænd har ændret sig radikalt såvel i det politiske liv som på arbejdsmarkedet og i familien gennem de seneste 20–30 år. Den øgede ligestilling ses tydeligst indenfor politik, medens universiteterne og erhvervslivet stadig halter betydeligt bagefter.⁴² Og der eksisterer stadig mange myter og fordomme om kvindelige ledere. En af årsagerne kan være at forældede forestillinger og holdninger til kvindelige værdier stadig styrer virksomhederne på trods af udtalte moderne værdier om ligestilling.⁴³ For nylig udtalte således adm. Direktør i Lundbeck-koncernen, Erik Sprunk-Janssen i et avis-interview, at ”Kvinder er utroligt dejlige mennesker i alle livets forhold – undtagen kvindelige erhvervsledere” (Politiken 26.05.03).

Forskellige svenske studier peger på, at idrættens organisationer (såvel som idrættens udtryk) i struktur og udformning er tilpasset mændene (Cederberg & Olofsson 1996). Talrige internationale studier bekræfter denne observation. Norske undersøgelser har vist at barrierer for kvinder som lede-

⁴² I forbindelse med udarbejdelsen af den danske magtudredning, som omfatter mere end 30 publikationer, er kønsforskelle i magtstrukturerne blevet dokumenteret. Se www.ps.au.dk/magtudredningen.

⁴³ En nyere svensk ph.d. afhandling har som tese, at praktisk handling i høj grad er underlagt ”gammeldags” holdninger til trods for at virksomheden har formuleret en moderne ligestillingsstrategi (Markus Kallifatides, 2002).

re har en grund i såvel strukturelle forhold som i kvindernes egne erfaringer og kompetencer, som er anderledes end mandens. I den mandsdominerede idrætsverden medfører dette, at kvinderne får en høj "drop-out-rate" (Fasting & Skou 1994; Hovden 2000). Også i Danmark og Sverige har idrætten fået betegnelsen "kvindefjendtlig" ud fra tesen om, at den dominerende mandskultur definerer kvinderne ud som anderledes og andenrangs (Petersen 1995; Balslev 2000; Olofsson 1989). Internationalt er "kvinder og frivilligt lederskab" et aktuelt emne. Således har man også i de Nordiske landes idrætsorganisationer i løbet af 1990-tallet vedtaget forskellige ligestillings-planer (i Sverige under overskriften: "Jämtställd idrott"). Men det ser ud til, at indsatsen for ligestilling i idrætten mere eller mindre har tabt pusten. Måske fordi det skal bæres af kvinderne, som i forvejen har svært ved at markere sig.

Indenfor den nordiske idrætsbevægelse har det frivillige arbejde altid være en hjørnesteen – såvel som værdisæt som i praksis. Spørgsmålet er, om det bliver ved med at være sådan i fremtiden. Mange foreninger klager over at det hele tiden bliver sværere at rekruttere nye frivillige – især til lederposterne. Og rent faktisk er medlemstallet i de svenske idrætsforeninger gået en smule tilbage siden 1990 (Vogel et al. 2003). Derimod er der ingenting, hverken i Danmark eller Sverige, som tyder på, en nedgang i befolkningens interesse for at engagere sig i frivilligt arbejde. Tilmed ser det ud til at andelen af befolkningen, som gør frivillig indsats er øget lidt se senere år (Svedberg & Jeppsson Grassman 2001; Goul Andersen 2002).

Mange ubesvarede spørgsmål findes om kvindernes fravær på idrættens lederposter. For det første, hvad betyder underrepræsentationen af kvinder på lederposter for idrættens fremtid? Og for det andet, hvordan kan situationen forklares? Er der tale om manglende motivation hos kvindelige idrætsudøvere? Bortvælger kvinderne selv lederposterne? Kan det være foreningernes nuværende ledelse, som ikke ved nok om hvordan man motiverer de kvindelige medlemmer til at påtage sig lederposter? Er foreningernes struktur og tradition blokerende for nye (unge) ledere – særligt dem af kvindelig køn? Udnyttes potentialerne som findes iblandt medlemmerne – og måske i særdeleshed blandt kvinderne – godt nok? Findes det barrierer, som handler om kvindernes traditionelle rolle som omsorgsgivere? Eller er barriererne bygget af myter om kvinder som ledere? Og hvorledes vil yngre kvinder forholde sig til lederskab og frivilligt arbejde?

Norske forskere har i undersøgelser af kvinders deltagelse i frivilligt arbejde, gjort opmærksom på at unge kvinder i deres foreningsmedlemskab ligner mænd mere end de ligner ældre kvinder. Men samtidig viser det sig også, at når (yngre) kvinder "forlader" de humanitære/sociale foreninger, som traditionelt har været kvindedomæne, til fordel for for eksempel idræts- eller kulturforeninger, som er domineret af mænd, er der ingen tegn på at kvinderne "tager over", når det gælder lederposter med videre (Selle & Øymyr 1995). Kan det være en grund til at ældre kvinder "søger tilbage" til sociale foreninger? Er det muligt at de måske føler sig mere på "hjemmebane" her? Dog forholder det sådan – (som vi også har vist i kapitel 2), at selv indenfor det kvindedominerede sociale og humanitære arbejde er kvinderne tilbøjelige til at vælge "omsorgs-opgaverne", medens mændene påtager sig lederposterne.

Vi har ikke svar på alle disse spørgsmål endnu – men vi kan have nogle formodninger om, hvor vi skal lede efter svarene (Ottesen 2003; Habermann & Ottesen 2004). Selvom kvinders og mænds idrætsudøvelse er stort set lige stor, findes der altså en række forskelle i de to køns idrætsaktiviteter.

– For det første ser vi et meget *forskelligt organisationsmønster* – mænd dyrker i højere grad idræt i foreninger, medens kvinder ofte selv organiserer deres sport.

– For det andet er der et *forskelligt aktivitetsmønster* – dvs. at kvinder og mænd fortrækker forskellige former for idrætter

– Dernæst ses *forskellige begrundelser* for at dyrke idræt. Mænd begrundet ofte deres idrætsaktivitet med konkurrence – kvinder foretrækker et mere instrumentelt sundhedsmæssigt sigte.

– For det fjerde spiller *tid og rum* en forskellig rolle – kvinder ønsker en større tidsfleksibilitet og bruger ikke så meget tid på sporten som mændene. De ”selvorganiserede” kvinder anvender ofte naturen og byens gader – medens mændene i højere grad anvender idrætshaller og andre sportsfaciliteter.

– Der er også forskelle på *idrættens sociale funktion*. Mænd lægger mest vægt på at skabe (nye) netværk og bekendtskaber; kvinder dyrker ofte idræt med (gamle) venner og lægger mindre vægt på at udvide deres sociale netværk.

– Og endelig ser vi altså store forskelle i *deltagelsen i foreningernes frivillige arbejde*, hvor flere mænd end kvinder deltager og hvor især de frivillige lederposter som oftest går til mændene.

Alle disse forskelle lagt sammen giver et sammensat og ret så kompliceret billede af kvinder og mænd i idrætten – og der findes ingen entydige svar. Det er ikke muligt at forklare den relativt ringe kvinderepræsentation på samfundets lederposter – herunder også idrætten – med fordomme. Det er ikke myten om kvinder som omsorgsgivere, som alene udgør barrieren. Der kan heller ikke her ikke være tale om at give hverken mænd eller kvinder skylden for uligheden kønnene imellem. Tværtimod, det som skal gøres er at identificere den sociale og strukturelle baggrund og finde frem til logikken bag individuelle valg og beslutningsprocesser. For eksempel er kvinders muligheder i arbejdslivet og i det frivillige arbejde ofte afhængig af deres konkrete familiesituation, som i høj grad styrer de valg kvinderne tager og de muligheder de har for at fremstå som ”stabile” – både i forhold til arbejdslivet og sandsynligvis også når det gælder frivillige lederposter. Denne (u)stabilitet forholder organisationerne sig til ved at sætte bevidste og ubevidste grænser for kvinders advancement.

I foreningslivet kunne man også forestille sig, at der kan være forskel på kvinderepræsentationen alt efter om der er tale om et valg (typisk til en bestyrelse) eller en udpegning (typisk til et udvalg). Ofte er man ved udpegninger mere opmærksomme på ligestillingsproblematikken. Og måske er kvinder faktisk mindre tilbøjelige til at stille op til et valg og udsætte sig for konkurrence? En tese kunne også være, at når kvinder lægger vægten på

emotionelle netværk, så har de mindre brug for idrættens lederposter end mændene, som lægger vægt på at skabe instrumentelle, sociale netværk.

”Mest äldre damer.”

Kyrkan som arena för frivilligt arbete

Eva Jeppsson Grassman

Det finns ingen enskild organisationskategori där det frivilliga arbetet är så dominerat av kvinnor som Svenska kyrkan. Det visar resultaten av en specialgranskning av 1998–1999 års befolkningsstudie av frivilligt arbete vilken presenteras i detta kapitel.⁴⁴ Syftet med denna granskning var att genom en jämförande analys av Svenska kyrkans frivilliga och frivilligt aktiva inom ett antal andra organisationskategorier synliggöra Svenska kyrkan frivilliga – vilka de är och vad de gör – och diskutera hur den bild av de frivilliga som framkommer passar ihop med de förväntningar som formuleras både inom och utanför kyrkan, i en ny samhällssituation. Analysens fokus är på kvinnorna i flera bemärkelser: Svenska kyrkans frivilliga, där kvinnorna sålunda dominerar, jämförs å ena sidan med frivilliga inom ett antal andra organisationskategorier. Å andra sidan granskas mer specifikt skillnader och likheter mellan mäns och kvinnors frivilligarbete inom Svenska kyrkan. Hur påverkas det frivilliga arbetets inriktning av det förhållandet att Svenska kyrkan är en arena i civilsamhället där många kvinnor är frivilligt aktiva? Det är också en fråga som diskuteras.

Vid sidan av resultaten från befolkningsstudien bygger diskussionen på resultat från en studie av alla församlingar och religiösa samfund i en kommun – Svenska kyrkan och övriga samfund – i vilken församlingarnas sociala arbete kartlades liksom visioner och förväntningar när det gäller kyrkans roll i välfärdsarbetet (Jeppsson Grassman 2001).⁴⁵ Det är svaren från Svenska kyrkans representanter som i första hand har varit utgångspunkt för diskussionen här. En tyngdpunkt i analysen ligger på att se hur de mål och visioner som framkommer i denna studie stämmer överens med de profiler av de kyrkliga frivilliga och deras insatser som framkommer i befolkningsstudien av frivilligt arbete.

Svenska kyrkan: förändringsstråk och nya förväntningar

Svenska kyrkan har genom sin förändrade ställning från och med den 1 januari 2000, i vissa viktiga avseenden, lämnat sin statliga ställning bakom sig

⁴⁴ Undersökningens uppläggning presenterades utförligare i kapitel 2, där också resultat från en bredare analytisk ansats diskuteras (se också Jeppsson Grassman & Svedberg, 1999).

⁴⁵ Från Svenska kyrkans församlingar intervjuades diakonerna. När det gäller övriga samfundstyper intervjuades ansvarig för den sociala verksamheten i det fall sådana fanns anställda. I annat fall intervjuades pastorer eller ordförande i församlingsstyrelsen. För en utförligare beskrivning se Jeppsson Grassman, 2001.

och fått formen av en frivilligorganisation utanför den statliga sektorn – jättelik och rikstäckande men ändå en ”fri folkkyrka” – ett bland många samfund i Sverige och en aktör i det som kallas det civila samhället. Det representerar en stor omställning i det religiösa landskapet i Sverige, inte bara för Svenska kyrkan utan i visst motto för andra samfund också. Denna separation äger rum samtidig med övergripande förändringsprocesser i de västerländska samhällena – på lång och kort sikt – som får sin specifika gestaltning i Sverige. Den sedan länge pågående *sekulariseringen* av kyrkan och samhället är ett tema med konsekvenser för kyrkans roll och ställning i samhället liksom för relationen mellan kyrkan och enskilda individer. Ett annat viktigt sammanhang har just att göra med *civilsamhället*, den ökande betoningen av dess betydelse för identitet, tillhörighet och socialt kapital. Detta har i sin tur anknytning till ett tredje sammanhang med påtagliga förändringsstråk. Det gäller samhällets välfärd i allmänhet och *ansvarfördelningen*, utformningen och organiseringen av denna i synnerhet. 1990-talet präglades av avregleringar av välfärden och ökad pluralism när det gällde utförandet av välfärdstjänster (Trydegård 2001), där frivilligorganisationer och i synnerhet privata vinstdrivande organisationer fått en viktig roll. I samband med de förändrade relationerna mellan staten och Svenska kyrkan efter 1 januari 2000, har statens förväntningar på Svenska kyrkan som välfärdsproducent också ökat (SOU 1997:55).

Göra sig nyttig

I den situation som nu föreligger står kyrkan inför olika, delvis motstridiga förväntningar – både inifrån den egna organisationen och utifrån, från samhället. *Behovet av att vara nyttig* är ett tydligt inslag i den egna diskursen. Hur kan den vara det? Kan kyrkan förstärka sin specifika, religiösa funktion? Knappast mer än marginellt. Visserligen var ungefär 80 procent av svenskarna kyrkotillhöriga i slutet av 1990-talet. Men endast 7 procent av svenskarna var regelbundna gudstjänstbesökare. Under de senaste åren har det också skett en ökning av antalet formella utträden ur Svenska kyrkan (Bromander 2003). Vilka behov hos människor kan och bör då kyrkan möta idag? Ska och kan kyrkan utgöra en aktör i civilsamhället – en fri röst, motkraft och arena för tillhörighet och engagerande nätverk, i en tid av förändring och som ett led i förverkligandet av en egen ny roll i samhället? Hur rimmar i så fall en sådan utveckling med samhällets ökande krav på ”välfärdsprestationer” från frivilligorganisationer, kyrkor och privata företag? Är kyrkan lämpad som serviceproducent med sitt eget utbud av tjänster? Hur passar den traditionella diakonin in i bilden? Våndan inför dessa motsägelser kring *en förändrad kyrka* genomsyrar svaren från diakonerna i den fallstudie där socialt arbete i alla religiösa samfund i en kommun studerades (Jeppsson Grassman 2001). Ett tydligt mönster är dock att, oavsett vilken inriktning man talar om, så uttrycks i svaren, på olika sätt, behovet och betydelsen av *fler frivilliga i den kyrkliga verksamheten*. Detta för att förstärka kyrkans roll i civilsamhället eller, på mer instrumentella grunder, som förstärkning inom kyrkans hjälparbete, i en tid då kyrkan också känner av ekonomiska neddragningar. De bilder och visioner som formuleras av kyrkans företrädare när det gäller frivilligt arbete och de frivilligt aktiva

själva, blir emellertid också motsägelsefulla, något som förmodligen speglar just den situation av många olika förväntningar som kyrkan befinner sig i.

Önskan om ungdom och etnisk mångfald

Betydelsen av att engagera *flera unga som frivilliga* framtonar tydligt i svaren från församlingsstudien (Jeppsson Grassman 2001). Ungdomar antas kunna ha en vitaliserande inverkan, och attrahera fler unga kyrkobesökare, småbarnsfamiljer, etc. Ett annat visionärt mål är att försöka uppnå en större *etnisk mångfald* bland kyrkans aktiva och frivilliga. Denna vision ligger i linje med en allmän förhoppning om att kunna bygga ”en öppnare kyrka” där alla möjliga grupper, även sårbara sådana, kan delta, till exempel som frivilliga. Å andra sidan framstår det som väsentligt, menade några intervjuade, att engagera fler kyrkotillhöriga i församlingen allmänt sett: både resursstarka nyckelpersoner och ”vanliga människor” som kan bidra med att ”öppna upp kyrkan utåt” och fungera som brobyggare mot samhället. Frågan om män respektive kvinnor som frivilliga utforskades inte specifikt i församlingsstudien. Ändå framkommer indirekt vissa bilder av män och kvinnor som frivilliga i svaren från kyrkans representanter. Exempelvis betonas hur betydelsefullt det är med yngre män som förebilder i vissa sociala projekt som vänder sig till olika utsatta grupper.

Men om kyrkan ska profilera sig mot att vara ”utförare” av välfärdstjänster – ja då är det andra insatser och typer av frivilliga som kan behövas. Här finns behov av människor med ”tid och omsorgsförmåga”, som en diakon uttryckte det – människor som kan och vill hjälpa. I undertexten till detta är det måhända lättare att läsa in en beskrivning av en äldre omsorgsgivande kvinna än en ung frejdig man. Kyrkan ska vara en ”omsorgskyrka” som både öppnar sig utåt, ”har låg tröskel” och samtidigt kan erbjuda avskildhet och sinnesro. I sina omsorger behöver den möta ”den moderna människans” existentiella och estetiska behov. Men till detta kommer problemet med den stora ”ensamheten”, som är en nyckelutsaga i svaren, och som särskilt förknippas med anonymitet i stora städer. Man kan fråga sig om det finns frivilliga med rätt inställning och egenskaper för att bidra till förverkligandet av dessa mångfacetterade mål.

Frivilligt aktiva i kyrkan – hur vanliga är de och vad utmärker dem?

Med den presenterade bakgrunden i åtanke – kring kyrkans behov och förväntningar – förefaller det rimligt att fråga hur vanligt det överhuvudtaget är med kyrkligt frivilligarbete. En annan frågan är hur mönstret ser ut för kvinnor liksom för män – och vad som utmärker kyrkans frivilliga. Vidare blir det intressant att utforska i vilken utsträckning de frivilliga kan förväntas motsvara de förväntningar, behov och förhoppningar som tycks förknippade med kyrkans ”förändrade roll”. Kan de frivilliga tänkas bidra med vitalisering och förnyelse genom exempelvis frivilliga insatser från nya grupper? Har de frivilliga rätt egenskaper för att fungera som brobyggare mot samhället och bidrar de till att skapa en arena för tillhörighet och nätverk? Hur skiljer sig manliga respektive kvinnliga frivilliga åt i detta avseende?

Å andra sidan, i vilken utsträckning förefaller kyrkans frivilliga har rätt profil för att möta den ”nya omsorgs kyrkans” krav och behov – med tydligt fokus på produktion av välfärdstjänster?

Ett ökande antal

Frivilligt arbete inom kristna samfund och deras församlingar utgör totalt sett en relativt liten del av allt frivilligt arbete som utförs i Sverige. Icke desto mindre visade resultat från den komparativa Eurovol-studien som tio länder deltog i⁴⁶ att kyrkligt frivilligarbete var ungefär lika vanligt i Sverige som i andra europeiska länder (Gaskin & Davis Smith 1995). Allmänt sett i Europa är kyrkoanknutet frivilligarbete något vanligare bland kvinnor än bland män men skillnaderna är inte så stora. Resultaten från de två nationella undersökningarna av frivilligt arbete – 1993 och 1998/1999 (Jeppsson Grassman 1993; Jeppsson Grassman & Svedberg 1999) – genom vilka jämförelser kunde göras av utvecklingen över decenniet, visade emellertid att intresset för kyrkoanknutet frivilligarbete *tycktes ha ökat under 1990-talet*. En dubbling av antalet frivilliga hade skett, från två procent av befolkningen till fyra procent av befolkningen i slutet av 1990-talet. Andra samfundstyper uppvisade inte samma ökning. Ökningen inom Svenska kyrkan stod i huvudsak kvinnorna för. Redan i början av 1990-talet var de tre gånger så ofta frivilligt aktiva i kyrkan som männen. Denna skillnad bestod i slutet av 1990-talet då totalt sett fler kvinnor än tidigare också engagerat sig i frivilligt arbete. Detta resultat, tillsammans med ett mönster av ökning inom ett antal andra organisationstyper låg till grund för beskrivningen att det under 1990-talet skett en viss ”feminisering” av medborgarskapet såsom det gestaltade sig i form av föreningsengagemang under 1990-talet (Jeppsson Grassman & Svedberg 1999).

Vad utmärker de frivilliga i Svenska kyrkan?

Vad utmärker de frivilligt aktiva inom Svenska kyrkan i förhållande till andra frivilliga och i förhållande till befolkningen i övrigt? Hur ser mönstret för kvinnor respektive män ut? Har de ”rätt egenskaper”? Med hjälp av data från 1998 års nationella undersökning av befolkningens frivilliga insatser presenteras här några av de viktigaste resultaten – på ett sådant sätt att de frivilligt aktiva inom Svenska kyrkan respektive andra kristna samfund får en profil. I Tabell 1 presenteras de *bakgrundsförhållanden* som karaktäriserar de kyrkligt aktiva i förhållande till frivilliga inom andra organisationskategorier. Kolumnen längst till vänster avser de frivilliga i Svenska kyrkan, nästa kolumn avser frivilliga inom övriga kristna samfund. ”Sociala organisationer” avser här alla övriga organisationstyper, förutom kyrkan, som helt eller delvis bedriver socialt inriktade verksamheter i vid bemärkelse – från humanitära föreningar och patientföreningar till pensionärsföreningar och ordenssällskap. ”Övriga organisationer” avser frivilligt arbete inom alla andra typer av föreningar, exempelvis idrottsföreningar (vilka i hög grad dominerar denna kategori). I kolumnen näst längst till höger presenteras uppgifter om den del av befolkningen som inte utfört några frivilliga insat-

⁴⁶ För en något mer detaljerad beskrivning, se kapitel 2.

ser under året före mättillfället. Kolumnen längst till höger avser den statistiska signifikansnivån för de uppmätta skillnaderna mellan de frivilliga inom de olika organisationskategorierna. Det är de totala andelarna för bägge könen som anges i kolumnerna. Det är fråga om små tal, vilket gör att uppdelningen män och kvinnor oftast bara går att diskutera som mönster i materialet där den statistiska tillförlitligheten i vissa fall är osäker. Könsmönstren kommenteras därför istället i den löpande texten.

Tabell 1. Kön, utbildning boendeort, invandrarskap samt medelvärde för ålder. Bakgrundsförhållanden procent för frivilligt aktiva inom olika organisationstyper samt för ej frivilligt aktiva.

	Frivilliga inom Svenska kyrkan	Frivilliga inom andra kristna samfund	Frivilliga inom sociala organisationer	Frivilliga inom övriga organisationer	Ej frivilligt aktiva	Statistisk signifikansnivå
Andel kvinnor	61	53	59	38	50	***
Högre utbildning	47	34	28	23	18	***
Ej förvärvsarbete	55	50	46	32	42	*
Boende på landsbygd/ mindre tätort	37	38	25	21	17	**
Född i annat land	2	22	10	10	13	*
Minst en förälder född i annat land	13	28	15	15	18	*
Genomsnittlig ålder (M)	52 år	45 år	46 år	40 år	43 år	*
BAS	(38)	(32)	(155)	(350)	(529)	(529)

p < .05; ** p < .01; *** p < .001

Av Tabell 1 framgår att den frivilligt aktiva i Svenska kyrkan typiskt sett är en kvinna. Andelen kvinnor är hög även inom sociala organisationer, men något högre inom kyrkan. Skillnaderna mellan könsfördelningen inom olika organisationskategorier har stark statistisk signifikans. Såsom konstaterats tidigare dominerar männen i hög grad ”övriga föreningar”, det vill säga de som inte är kyrkan eller socialt inriktade föreningar. Här dominerar idrotten, vilket tabellen tydligt också illustrerar. Det här betyder också, omvänt att när vi talar om Svenska kyrkans frivilligaarbete så är det i stor utsträckning kvinnors frivilliga insatser det är fråga om. Könsfördelningen när det gäller de frivilligt aktiva inom andra kristna samfund är betydligt jämnare.

Svenska kyrkans frivilliga har högre utbildning än övriga grupper. Det gäller för både män och kvinnor, även om mönstret vid närmare granskning var tydligast för männen. En större andel inom Svenska kyrkan än inom övriga organisationskategorier står utanför arbetsmarknaden, vilket sannolikt har att göra med den relativt höga medelåldern. Skillnaden mellan män och kvinnor är påfallande stor: det är framför allt kvinnorna som står utanför arbetsmarknaden och som ”drar upp” medelåldern. De som är i åldern 65–74 år är överrepresenterade. Svenska kyrkans frivilliga utgörs sålunda i större utsträckning av *äldre kvinnor* än de frivilliga inom någon annan

utsträckning av *äldre kvinnor* än de frivilliga inom någon annan organisationskategori. Kyrkligt frivilligt aktiva är också som synes överrepresenterade på landsbygden och mindre tätorter, där frivilligt engagemang överhuvudtaget är vanligare än exempelvis i storstäderna. Mönstret gäller emellertid särskilt för de kvinnor som är frivilligt aktiva inom Svenska kyrkan – i jämförelse med frivilligt aktiva kvinnor inom andra organisationstyper men också i förhållande till de kyrkligt aktiva männen.

En jämförelse med motsvarande resultat i 1992 års befolkningsstudie pekar mot att frivilliga i Svenska kyrkan hade en mycket likartad profil vid decenniets början. Det finns sålunda i resultaten inget som tyder på att kyrkan, fram till i slutet av 1990-talet, lyckats engagera särskilt många representanter ur de ”nya grupper” till vilka förhoppningar knutits. Ökningen tycks snarare handla om ”mer av samma sak”. Svenska kyrkans frivilliga är inte unga, typiskt sett, och verkligheten tycks föga överensstämma med bilden av den ”unga frivilliga” som omhuldas av kyrkan i dess förnyelseambitioner. De tycks inte heller bo där de bäst skulle behövas – i de stora städernas församlingar, beredda att engagera sig i kampen mot ensamheten och till stöd för utsatta grupper.

Av Tabell 1 framgår också att invandrarbakgrund tycks ha betydelse för att förklara skillnader i frivilligt engagemang totalt sett. Invandrare är allmänt sett mindre ofta frivilligt aktiva än andra grupper. Men Tabell 1 visar också att mönstret går i olika riktningar när det gäller den här frågan. Mäniskor födda i annat land är starkt underrepresenterade bland de frivilliga i Svenska kyrkan och starkt överrepresenterade inom andra samfund. När det gäller andra generationens invandrare består mönstret, men är något mindre uttalat. Mönstren speglar historiska och kulturella förhållanden. Sverige har under senare decennier blivit ett mångkulturellt samhälle. Flera av de kristna samfund som många invandrare tillhör har vuxit kraftigt och ”gamla frikyrkor” har genom invandrare fått nya medlemmar. Motsvarande utveckling har inte skett i Svenska kyrkan. Det finns dock ett intressant könsmonster: det är främst männen som står för det mångkulturella inslaget inom båda organisationstyperna. I den mån det förekommer frivilliga med invandrarbakgrund i Svenska kyrkan är det fråga om män. I övriga samfund är de också överrepresenterade.

Sammantaget framstår dock den etniska homogeniteten som slående i Svenska kyrkan. Den tycks ha en bra bit kvar att gå om målet är att ”skapa en öppen kyrka där människor med olika bakgrund aktivt kan engagera sig”, för att citera några utsagor från församlingsstudien (Jeppsson Grassman 2001). Det gäller inte bara etnicitet. Det gäller ”olika bakgrund” i största allmänhet. ”Sårbara grupper” är underrepresenterade som frivilliga i Svenska kyrkan. Av den genomgång som presenterats framgår att Svenska kyrkans frivilliga snarast framstår som resursstarka. Det gäller utbildning, men det gäller också, som vi ska se, i termer av medborgarengagemang och socialt kapital.

Kumulativitet och socialt kapital

Vid analysen av data från 1998 års befolkningsstudie konstaterades att det gick att urskilja ett tydligt mönster av *kumulativitet* i befolkningens frivilliga

engagemang: ”den som redan gör mycket gör mer” (Jeppsson Grassman & Svedberg 1999). Med en annan formulering – den som har tillgång till *en* typ av arena får lättare tillgång till nya arenor, sammanhang och nätverk för kontakter och insatser. De frivilligt aktiva är ofta aktiva i flera föreningstyper, de utför också oftare informellt hjälparbete utanför föreningar än icke frivilligt aktiva och de har oftare tillgång till informella nätverk (se vidare kapitel 2). Kopplingarna mellan dessa olika typer av arenor tycks starkare för män än för kvinnor – vilket framgick av kapitel 2. Om man tar Putnam (2000) som utgångspunkt, skulle man kunna säga att det frivilliga engagemanget inte bara genererar socialt kapital, i form av ömsesidighet och förtroendefulla nätverk, det ger de frivilligt engagerade tillgång till ett *personligt socialt kapital* också.

Ett sätt att se på kumulativiteten i engagemanget, med fokus på bredden, kan vara att se på *hur många föreningstyper* i genomsnitt som medborgarna är engagerade i. Resultatet visar att den svenska befolkningen i genomsnitt var frivilligt aktiv i 1,8 föreningar, men mönstret varierar. Analysen visar till exempel att de som är frivilligt aktiva inom idrottsföreningar och liknande föreningar ofta lägger all sin kraft på en enda förening. De kyrkligt aktiva har större bredd i sitt engagemang. De som är frivilligt aktiva inom Svenska kyrkan har *störst bredd av alla*: de var i genomsnitt engagerade i tre föreningar. Detta måste tolkas som att de har tillgång till flera medborgerliga kontaktytor än de flesta, något som också skulle kunna ses som uttryck för att de förfogar över ett större personligt socialt kapital. Analysen visade vidare att de föreningstyper där de utförde *näst* mest frivilligtid (efter Svenska kyrkan) fördelade sig mycket varierat över hela föreningslandskapet. Detta gällde speciellt för de kvinnor som vara frivilligt engagerade i Svenska kyrkan. Flera uttryck för engagemang och socialt kapital framgår av Tabell 2.

Tabell 2. Andel (procent) föreningsmedlemskap bland frivilliga samt andel (procent) av befolkningen som har tillgång till informella nätverk och/eller gör informella insatser. Efter frivilligengagemang och organisationstyp.

(%)	Frivilliga inom Svenska kyrkan	Frivilliga inom andra kristna samfund	Frivilliga inom sociala föreningar	Frivilliga inom övriga föreningar	Ej frivilligt aktiva	Statistisk Signifikansnivå
Medlemmar i samtliga organisationer där de utför frivilligarbete	92	78	69	83		**
Tillgång till nätverk	63	25	62	56	38	***
Gör informella insatser	24	31	35	31	27	n.s.
BAS	(38)	(32)	(155)	(350)	529	

Den frivilligt aktiva i Svenska kyrkan är typiskt sett medlem. Den översta raden i Tabell 2 visar andelen av de frivilliga som är medlemmar *i alla organisationer* där de utför frivilliga insatser. Såsom framgår av tabellen är

andelen som är medlemmar hög bland frivilliga inom alla organisationstyper. Emellertid tycks ingen annan grupp tydligare förankrad i ”det typiskt svenska sättet” för medborgarengagemang (dvs. både medlem och frivilligt aktiv) än Svenska kyrkans frivilliga. Medlemskap utgör en central indikator på socialt kapital. ”Postmoderna frivilliga” – med en lös och tillfällig koppling till den organisation där frivilliginsatserna utförs – tycks definitivt inte vanliga bland kyrkans frivilliga. Medlemskap i samtliga organisationer där man gör egna insatser som frivillig visade sig generellt sätt vara vanligare bland manliga frivilliga än bland kvinnorna. Endast inom Svenska kyrkan bryts detta mönster: här är det vanligast bland de frivilligt aktiva kvinnorna. De frivilligt aktiva hade i större utsträckning tillgång till nätverk av en viss regelbundenhet⁴⁷ än de som inte gör frivilliga insatser. Detta konstaterades i kapitel 2. Tabell 2 illustrerar också det nämnda kumulativa mönstret. Särskilt tydligt är det för Svenska kyrkans frivilliga och för de frivilliga inom sociala organisationer. De övriga samfundens frivilliga bryter emellertid mönstret på ett markant sätt – de har *i mindre utsträckning* än alla andra grupper tillgång till nätverk. En rimlig tolkning måste bli att för dem kanske engagemanget i kyrkan kan ha funktionen av ”istället för” – som ersättning för mer informella aktiviteter utanför församlingen, och som kompensation för bristande nätverk ute i samhället. Harris pekar på ett likartat mönster i sin engelska församlingsstudie (1998). Men det kan naturligtvis också vara så att församlingsengagemanget är så allomfattande och tidskrävande att andra nätverk inte hinns med. Möjligen kan resultatet också tolkas som ett uttryck för en slutenhet i församlingslivet som utgör ett hinder för ett mer utåtriktat nätverksskapande och deltagande. Med Putnams (2000) termer skulle det sociala kapitalet i det här fallet i så fall mest handla om ”bonding” och mycket litet om ”bridging”. I kapitel 2 konstaterades också att tillgång till nätverk allmänt sett är något vanligare bland kvinnor än bland män. Detta gäller också genomgående för frivilliga inom alla organisationstyper. Ingen enskild grupp har emellertid i större utsträckning tillgång till nätverk än de kvinnor som är frivilligt aktiva inom Svenska kyrkan: 70 procent visade sig ha sådana nätverk. Sammantaget framtonar här en bild av Svenska kyrkans frivilliga som innehavare av ett socialt kapital, med förankring i ett flertal medlemskap och arenor och med tillgång till informella nätverk. Det gäller i synnerhet de kvinnor som är frivilligt aktiva. De borde kunna bidra som nyckelpersoner och brobyggare och därmed medverka till att förverkliga den ”öppnare kyrka” som många av de intervjuade i församlingsstudien hyste förhoppningar om. Men kvinnorna är inte unga och de representerar inte heller den etniska mångfald som också efterfrågats.

Bilden måste dock kompletteras med siffrorna på den sista raden i Tabell 2, där kontrasten i förhållande till deltagande i nätverk blir slående. Den berör de *informella insatserna* – det vill säga regelbundet oavlönat arbete som man utför utanför det egna hemmet och utanför föreningslivet i form av *hjälpinsatser* för anhöriga, grannar vänner eller arbetskamrater. Såsom redan beskrivits i kapitel 2 visade befolkningsstudiens resultat att 30 procent av befolkningen regelbundet utförde sådana insatser och att det fanns ett

⁴⁷ Det innebär att minst tre personer regelbundet gör något tillsammans utan att det för den skull är fråga om någon formell organisatorisk tillhörighet.

samband mellan frivilliga insatser och informellt hjälparbete, något som dock gällde endast för kvinnorna. Av Tabell 2 framgår att informellt hjälparbete var vanligast bland frivilligt aktiva inom socialt inriktade organisationer. De frivilligt aktiva inom andra kristna samfund ligger här på ungefär samma nivå som genomsnittet, det vill säga, i det här avseendet tycks det inte finnas något motsatsförhållande till församlingsengagemanget. Tvärtom är det kanske så att hjälparbetet har en koppling till församlingslivet. Harris (1998) fann i sina engelska församlingsstudie att informella hjälpsatser ofta växte fram ur de nätverk som bildades inom församlingen: enskilda medlemmar kom härigenom att se det som sin uppgift att hjälpa andra medlemmar i sammanhang som låg utanför församlingslivet. Tabell 2 visar att det är istället de frivilliga inom Svenska kyrkan som bryter mönstret här, även om skillnaderna inte är så stora. I mindre utsträckning än någon annan grupp tycks de vara engagerade i informellt hjälpgivande. Det gäller för män såväl som för kvinnor. Ändå är *hjälpgivandet* en central fråga i kursen om *omsorgs kyrkan*.

Det kyrkliga frivilligarbetets inriktning

Vad gör det kyrkligt aktiva? Får det faktum att kyrkans frivilliga verksamhet till största delen bärs upp av kvinnor någon betydelse för inriktningen? Lämnar detta något särskilt spår, till exempel i form av omsorgs- och hjälparbete i större utsträckning än inom andra organisationstyper?

Av Tabell 3 framgår inriktningen på allt frivilligt arbete inom de olika organisationstyperna. Det innebär att inte bara insatserna från dem som ägnat *mest tid* åt respektive organisation finns med, utan insatserna från alla dem som gjort insatser i någon omfattning inom respektive organisation. Trots att vi rör oss med små bastal finns här undantagsvis också uppgifter för män respektive kvinnor angivna i tabellen⁴⁸ för att ge en tydligare illustration till hur könsordningen ser ut när det gäller insatsernas inriktning.

⁴⁸ Uppgifterna i kursiv angivna inom parentes efter uppgifterna på de totala andelarna avser andelen män respektive kvinnor.

Tabell 3. De frivilliga insatsernas karaktär inom olika organisationstyper. Andel (procent) som ägnat sig åt olika typer av insatser. Totalt samt efter kön.

Typ av insats: (%)	Frivilliga inom Svenska kyrkan	Frivilliga inom andra kristna samfund	Frivilliga inom sociala föreningar	Frivilliga inom övriga föreningar	Statistisk sign. nivå
Utbildning	16 (M :33, K: 4)	25 (M: 20, K: 29)	21 (M: 19, K: 22)	25 (M: 32, K:15)	n.s.
Styrelse	42 (M: 53, K: 35)	22 (M: 20, K: 24)	33 (M: 46, K: 23)	34 (M: 37, K: 29)	n.s.
Administration	50 (M: 40, K: 57)	66 (M: 53, K: 77)	44 (M: 38, K: 47)	37 (M: 36, K: 40)	n.s.
Information	24 (M: 33, K: 17)	9 (M: 13, K: 6)	15 (M: 21, K: 19)	18 (M: 18, K: 18)	n.s.
Hjälpinsatser	11 (M: 27, K: 0)	31 (M: 20, K: 41)	24 (M: 13, K: 32)	10 (M: 11, K: 9)	*
Insamling av pengar	42 (M :33, K:48)	28 (M: 40, K: 18)	31 (M: 19, K: 39)	18 (M: 19, K: 18)	**
Annat	16 (M: 13, K: 17)	22 (M: 33, K: 17)	18 (M: 18, K: 19)	24 (M: 23, K: 25)	*
BAS	(38)	(32)	(155)	(350)	

Tabellen visar att det frivilliga arbetet inom Svenska kyrkan i vissa avseenden har samma slags inriktning som frivilligt arbete i allmänhet, det vill säga samma slags insattstyper förekommer i Svenska kyrkan som inom andra organisationstyper. Inom en kvinnodominerad organisation utförs inte nödvändigtvis andra slags insatser. Ändå konstaterades redan i kapitel 2 att Svenska kyrkan var den organisationstyp där den mest utpräglade könsordningen rådde bland dem som ägnade sitt huvudsakliga frivilliga engagemang åt Svenska kyrkan. Mönstret både bekräftas och modifieras av Tabell 3 där allt frivilligarbete inom respektive organisationskategori redovisas. Trots att de manliga frivilliga är i minoritet är det de som dominerar utbildningsuppdragen i högre grad än inom andra organisationstyper. Det är en uppgift som nästan inte förekommer bland kvinnorna. Men utbildningsuppdrag är allmänt sett något mindre vanliga som frivilliguppdrag inom Svenska kyrkan än inom exempelvis andra samfundstyper. Att vara ledare för läsecirklar och andra utbildningsgrupper är ofta en lekmanuppdrag inom de fria samfunden, visade resultaten från församlingsstudien. Inom Svenska kyrkan var motsvarande uppgifter oftast prästernas eller diakonernas ansvar. Detta är ett exempel på att det frivilliga arbetet ofta har en annan innebörd och roll inom andra samfund där merparten av allt arbete utförs av frivilliga. Där skiljer de sig från förhållandena i Svenska kyrkan, där de frivilliga i större utsträckning fungerar som ett "komplement" till de professionellas insatser. Kvinnorna är också underrepresenterade i styrelser inom kyrkan, totalt sett, i en utsträckning där de endast överträffas av kvinnorna inom socialt inriktade föreningar. Kvinnorna är överrepresenterade när det gäller frivilliginsatser såsom administration, enligt ett generellt mönster som också förekommer inom andra organisationstyper. Att *samla in pengar* är vanligare bland Svenska kyrkans kvinnliga frivilliga än inom någon annan grupp. Det handlar sannolikt om insatser att både som kyrkvärd ta upp kollekt och att vara med i kyrkans syförening. De handarbeten som förfärdigas säljs för att samla in pengar till välgörande ändamål. Kyrkans syförening är en gammal institution i Svenska kyrkan och fortfarande ett vanligt förekommande inslag i församlinglivet (Jeppsson Grassman 2001). Även inom andra orga-

nisationstyper är det vanligast att kvinnor samlar in pengar. Undantaget utgörs av de frivilliga inom de fria samfunden, där det är männen som i störst utsträckning är engagerade i penninginsamling.

Hjälpgivande

Hur är det då med *det frivilliga hjälparbetet* – det slags frivilliginsatser som är så centrala för kyrkans förhoppningar och behov? Finns det några frivilliga med tid och omsorgsförmåga inom Svenska kyrkan? Frivilligt hjälparbete är, som redan konstaterats i kapitel 2, en mindre vanlig typ av frivilliginsats än vad man kanske kunnat tro, allmänt sett. Men Tabell 3 visar att dessa insatser är betydligt vanligare inom de fria samfunden och inom socialt inriktade föreningar, än inom Svenska kyrkan. Det mest överraskande mönstret visar sig emellertid när man ser på könsmönstret. *Det finns inga kvinnor som uppgivit att de utför den här formen av frivilliginsatser inom Svenska kyrkan!* Varken bland dem som ägnat mest tid åt frivilligarbete inom Svenska kyrka eller bland dem som ägnat kyrkan näst mest tid. I den mån hjälparbete utförs tycks det vara männen som står för det. De äldre kvinnor som skulle kunna överensstämja med kyrkans förhoppningar på det här området lyser med sin frånvaro. Det förväntade mönstret finner vi dock bland frivilliga inom övriga kristna samfund och inom socialt inriktade föreningar. Inom övriga föreningar är mönstret mer jämnt. Mycket av det slags insatser som vi skulle kalla hjälparbete utförs inom Svenska kyrkan av professionella, av diakoner. Det gäller exempelvis besöksverksamhet och samtalsgrupper. Motsvarande arbete utförs ofta av frivilliga inom de fria samfunden. Det framgår av resultaten av församlingsstudien (Jeppsson Grassman 2001). Kanske är det många frivilligt aktiva kvinnor inom Svenska kyrkan som formulerar sitt frivilligarbete i andra termer än som hjälparbete trots att det har en socialt inriktad karaktär. Av sista raden i Tabell 3 går att utläsa att relativt stora andelar av de frivilliga uppgivit ”annat”, det vill säga de gör frivilliga insatser som inte passar in i någon av kategorierna. Här finns kanske en del frivilligarbete som har social karaktär utan att för den skull vara direkt hjälp- eller omsorgsarbete. Kanske är det också så att män och kvinnor lägger in olika betydelser i uttrycket ”hjälpinsatser”, något som skulle kunna bidra till att förklara könsmönstret. Faktum kvarstår dock att hjälparbete inte hade någon stark ställning som frivilliginsats inom Svenska kyrkan i slutet av 1990-talet. Inte heller på det här området tycks det finnas någon överensstämmelse mellan förhoppningar och behov och faktiska förhållanden. De äldre kvinnor som i stor utsträckning bär upp kyrkans frivilliga arbete tycks engagerade i andra uppgifter än att bedriva direkt hjälparbete. De har ofta altruistiska motiv.

Motiv och drivkrafter

En central fråga för dem som vill engagera fler människor i frivilligt arbete handlar om vilka motiv eller drivkrafter som människor har för att engagera sig. Detta är sålunda också en central fråga för kyrkan om ambitioner om förnyelse ska kunna förverkligas. Forskningen om det frivilliga arbetets motiv och drivkrafter är mycket omfattande i den anglosaxiska världen och

under de senare åren har också detta området blivit ett tema inom nordisk forskning (Habermann 2001; Jeppsson Grassman 1997b; Lorentzen & Rogstad 1994). Intresset för att fördjupa kunskapen om de kyrkligt aktivas motiv och den religiösa övertygelsens betydelse för engagemanget har också börjat utvecklas, bland annat i Sverige (exempelvis von Essen 2000; Rubin 1997). I diskussionen om den ”postmoderna människan” framstår den frivilligt engagerade individen som en motsägelse: frivilligheten innebär ju, om än i varierande grad, ett engagemang för andra. Detta går inte ihop med bilden av en individ mest upptagen av egen utveckling och välfärd. Eftersom det frivilliga arbetets omfattning inte tycks minska, har man antagit att människor *motiv* för att engagera sig håller på att förändras. Putnam (2000) pekar på förändringar när det gäller sammanhang och motiv för frivillighet. Från att ha varit en aktivitet utförd i ett kollektivt sammanhang av ömsesidiga relationer, har den mer och mer kommit att få formen av individuella ”självförverkligande” handlingar, löskopplade från sådana sammanhang, hävdar Putnam. Inom ramen för en nordisk studie av frivilligarbetets motiv studerade Habermann (2001) just frågan om postmodernitetens genomslag när det gäller frivilligarbetets motiv och drivkrafter i Danmark. Hon fann att människor ofta hade flera motiv för sitt engagemang. Men värderingsbaserade motiv – altruistiska värderingar – låg emellertid oftast högst upp i ”motivhierarkin”, stick i stäv med vad som hade förväntats utifrån diskussionen om den postmoderna människan. Hon fann också att altruistiska värderingar var vanliga både hos män och kvinnor.

I vår nationella kartläggning ställdes några ganska enkla frågor om detta i och för sig mycket komplicerade fenomen. Vi frågade vem som *tagit initiativet* till det frivilliga arbetet. Det visade sig att det till övervägande delen var fråga om att de frivilliga *blivit ombedda* att engagera sig eller att göra en viss insats. Som redan påtalats i kapitel 2 var det vanligare bland män än bland kvinnor att ha blivit ombedd. Kyrkan utgör härvidlag inget undantag. Vi frågade vidare vilken som var *den främsta anledningen* till att den tillfrågade börjat göra frivilliga insatser.

Tabell 4. Främsta motivet till frivilliginsatsen (procent). Efter frivilligengagemang och organisationstyp.

Motiv:	Frivilliga inom Svenska kyrkan	Frivilliga inom andra kristna samfund	Frivilliga inom sociala föreningar	Frivilliga inom övriga föreningar
Personligt intresse/behov	38	44	36	51
Familjens behov	3	3	14	12
Önskan att göra nytta för andra människor	35	28	23	7
Önskan att bidra till verksamheten	19	25	20	25
Annat	5	–	7	5
BAS	(38)	(32)	(155)	(350)

Av Tabell 4 framgår att det *personliga intresset eller de egna behoven* är en viktig drivkraft för att engagera sig som frivillig inom alla typer av organisationer. Allra viktigast är det dock inom de föreningar som inte har en social inriktning och inte heller är ett kristet samfund. ”Personligt intresse” kan ha många olika innebörder men kan väl ändå antas vara den mest ”postmoderna” kategorin av de angivna. Här finns dock könsskillnader: det är vanligare bland män än bland kvinnor att uppge detta motiv. Allra störst är skillnaden bland de frivilliga inom de fria samfunden. *Familjens angelägenheter och behov* som motiv och drivkraft är viktiga inom sociala föreningar, exempelvis inom föräldraföreningar och vissa patientföreningar. Dessa motiv är vanligast bland kvinnor, men generellt ovanliga bland Svenska kyrkans frivilliga. *Önskan att göra nytta för andra* – den mest altruistiska motivkategorin och som, utifrån Habermanns (2001) synsätt, hör hemma i en traditionell, kollektivt inriktad värderingskrets – är vanligast som motiv hos kyrkans frivilliga. Den är vanligare bland dem än bland andra grupper av frivilliga. Medan det är en vanligare typ av motiv bland kvinnor inom andra organisationstyper är den lika vanlig bland män som bland kvinnor inom Svenska kyrkan. *Önskan att bidra till organisationens verksamhet* är ett motiv som är ungefär lika vanligt inom alla organisationstyper och här är mönstret också enhetligt: det är betydligt vanligare som motiv hos kvinnor än män. Detta motiv har också en kollektiv innebörd. Tabellen visar sammantaget att altruistiska och kollektivt inriktade motiv och drivkrafter är vanligast inom Svenska kyrkan och andra samfund. Resultaten kan självfallet också tolkas som uttryck för variationer i föreningskultur och i den kollektiva självförståelsen, förmedlad genom de frivilliga (se vidare von Essen 2001; Wuthnow 1991). Till exempel kanske det inom kyrka finns ett ”klimat” som bygger på altruistiska värderingar. Ställt i relation till det faktum att Svenska kyrkans frivilliga i så begränsad utsträckning är engagerade i hjälparbete kan man kanske ändå fråga sig om det här finns en ”outnyttjad potential” för sådant frivilligarbete.

Sammanfattande diskussion

Det frivilliga arbetet inom Svenska kyrkan ökade under 1990-talet.⁴⁹ Det är en utveckling som ligger i linje med kyrkans egna förhoppningar. Det framgår av svaren från kyrkans representanter i en lokal studie av kyrkans arbete och där alla församlingars sociala arbete kartlades. Önskan om mer frivilligarbete finns också med i många av kyrkans officiella dokument, med innebörden att kyrkan behöver se till att göra sig nyttig i en tid av förändring. Kyrkan behöver bredda sig, nå ut och hitta nya former för sin verksamhet, ha ”låg tröskel” men också erbjuda stöd och hjälp – vara en ”omsorgs kyrka”. Det är fråga om långtgående men kanske bitvis något motsägelsefulla ambitioner. Även om fler engagerar sig som frivilliga i kyrkan tycks det dock *inte vara rätt personer* som gör det, åtminstone om man ser till resultaten från 1998–99 års befolkningsstudie och ställer dessa i relation till kyrkans förhoppningar. De senare knyts till den vitaliserande inverkan som man antar skulle följa med att bland annat fler unga engagerade sig –

⁴⁹ Vi saknar data för att bedöma om denna trend fortsatt under 2000-talet.

unga och människor med olika slags bakgrund, inte minst när det gäller etnisk bakgrund och socioekonomiska förhållanden. Yngre manliga aktiva i kyrkan framstår som en önskad grupp. Det är dock inte yngre människor med varierande bakgrund som står för ökningen av det frivilliga arbetet. Istället är det fler av kyrkans traditionella grupp av frivilliga som tillkommit: Det är fråga om *äldre kvinnor och kvinnor i övre medelåldern*. Dessa utgjorde kärntruppen bland Svenska kyrkans frivilliga i början av 1990-talet (och sannolikt tidigare) och det är dessa som dominerar Svenska kyrkans frivilliga arbete också i slutet av 1990-talet. Ingen annan organisationskategori domineras så tydligt av äldre kvinnor när det gäller frivilligt arbete som Svenska kyrkan. ”Det nya” som kyrkan längtar efter kanske inte just denna grupp i första hand tillför. Precis som tidigare är den typiska frivilliga i Svenska kyrkan en resursstark välutbildade kvinna med mycket ”svensk” etnisk bakgrund och som ofta är bosatt på landet eller i små tätorter – inte där de bäst behövs för att bidra till att förverkliga de mål som kyrkan vill uppfylla.

Men kyrkan vill också satsa mer på välfärdstjänster, vara en hjälpande kyrka – en omsorgs kyrka. Här behövs frivilliga med tid och omsorgsförmåga. En verksamhet präglad av många något äldre kvinnor associeras kanske lätt med tillgång till sådana resurser. Resultaten visar emellertid att dessa tycks satsa på helt andra slags frivilliga insatser. Annorlunda formulerat – det utrymme de får som frivilliga kanaliseras kanske till andra slags verksamheter. Det frivilliga arbetet inom kyrkan tycks allmänt sett i traditionella former och i många avseenden likt arbetet inom andra organisationstyper. Det sker också i stort sett i enlighet med traditionella könsmönster, där männen trots att de är i minoritet är överrepresenterade när det gäller utbildning och styrelseuppdrag. Kvinnor är överrepresenterade inom administrativa uppgifter och insamling av pengar. Hjälpgivande som frivilligt engagemang är betydligt vanligare inom de fria samfunden och inom socialt inriktade föreningar än inom Svenska kyrkan. Det är i huvudsak en ”kvinnlig” typ av insats. Svenska kyrkan bryter dock mönstret här – inga kvinnor uppger sig vara verksamma inom hjälparbete. I den mån det förekommer är det männen som formulerar sig som hjälpgivande frivilliga.

Svenska kyrkans frivilliga är till stor del engagerade i andra uppgifter än de direkt sociala/diakonala, det är en slutsats vi kan dra. Att ”bygga en församling” innebär många olika uppgifter där frivilliga kan delta. Men direkt hjälparbete är en ovanlig uppgift för Svenska kyrkans frivilliga. Dessa är också i liten utsträckning engagerade i informellt hjälparbete utanför det direkta församlingslivet. Trots detta har ingen annan grupp frivilliga i högre grad än de en önskan om att göra nytta för andra människor. Det pekar mot att det finns ett slags altruistiskt ”klimat”, eller en självförståelse, förankrad i traditionella altruistiska värderingar. Kanske finns här en outnyttjad potential för frivilligt hjälparbete. En förklaring till det iakttagna mönstret kan vara att Svenska kyrkan, till skillnad från övriga organisationstyper, har professionellt utbildade som ansvarar för det sociala arbetet. Hjälparbetet är oftast diakonernas ansvar.

Insatser som tas för givna?

Om då de frivilliga i Svenska kyrkan inte representerar ”nya grupper” med den förnyande inverkan som dessa skulle kunna förmodas ha, och inte heller bidrar med traditionella omsorgsinsatser – vad är det då för resurser de tillför i en tid då kyrkan behöver stärka och förändra sin roll? Den bild som framtonar handlar om resursstarka kvinnor i övre medelåldern eller äldre. Det är fråga om kvinnor som visserligen tycks inordnade i en traditionell könsordning där männen dominerar de frivilligområden som förknippas med makt och inflytande. Men de bryter detta mönster i vissa avseenden. Det gäller vid en jämförelse med frivilligt aktiva kvinnor i allmänhet och vid en jämförelse med det manliga frivilliga inom kyrkan i synnerhet.

Kyrkans frivilligt aktiva kvinnor är särskilt resursstarka när det gäller tillgång på personligt socialt kapital. De har ett brett frivilligengagemang och flera medlemskap. Engagemanget i kyrkan är sålunda ofta bara ett av flera engagemang för dessa aktiva kvinnliga medborgare, vilka genom sin position därmed borde vara väl placerade för att fungera som brobyggare och som en resurs för en kyrka som vill spela en aktivare roll i civilsamhället. De representerar förvisso inte ”nya grupper” utan snarare mycket traditionella. Kanske är det just genom detta som de kan vara en så betydelsefull tillgång för kyrkan – om de erbjuds möjlighet. De tycks faktiskt också motsvara bilden av de ”nyckelpersoner och vanliga församlingsbor” vars engagemang kyrkan efterfrågade i församlingsstudien ”för att öppna kyrkan utåt” (Jeppsson Grassman 2001). Kanske tenderar dessa resursstarka kvinnor och deras insatser att osynliggöras eller tas för givna av en kyrka som har blicken vänt åt andra håll.

Resursstarka kvinnor och makten i civilsamhällets organisationer – en sammanfattning

Erik Blenberger

Hur kan man sammanfatta denna studie? Vilken genusordning kan vi se med anknytning till det civila samhället? De olika kapitlen ger sammanfattningar som summerar iakttagelserna och klargör dominerande mönster. Till detta mönster hör att det finns en mångfald av genusförhållanden inom det civila samhällets olika organisationer. Vissa grunddrag är dock tydliga.

I detta sista kapitel kommer inte dessa sammanfattningar att upprepas men vi ska göra en övergripande summering av studiens resultat vad gäller genus och civilt samhälle. Denna sammanfattning tematiseras av de två huvudfrågor som avslutar det första kapitlet. Den ena frågeställningen handlar om *samband mellan rollerna i civilsamhället och roller eller resurser inom andra samhällssektorer*, medan den andra frågeställningen uppmärksammar hur det ser ut vad gäller *roller och inflytande inom civilsamhällets organisationer*. Var och en av dessa två huvudfrågor har preciserats på olika sätt i en serie delfrågor (se kapitel 1).

Kvinnor med starka resurser

Den framgår tydligt av denna studie att de kvinnor (och män) som är engagerade i civilsamhällets organisationer och informella sociala nätverk har betydande resurser vad gäller sådant som utbildning och socioekonomiska villkor. De undersökningar som redovisas i den här studien ger inte grund för att dra slutsatser om orsakssamband, men det är tydligt att det främst är kvinnor (och män) som har en allmänt god position i samhället som också är engagerade inom civilsamhällets organisationer och nätverk.

Civilsamhälleligt aktiva kvinnor har inte bara bättre resurser än de icke-engagerade kvinnorna, de har också något bättre resurser än de män som är aktiva inom civilsamhället. Det är alltså starka kvinnor som deltar i civilsamhällets organisationer och sociala nätverk.

Det finns inget som tyder på att aktivitet i civilsamhällets organisationer fungerar som en ersättning för yrkesarbete (under den livsperiod vi normalt förvärvsarbetar). Sambanden är snarare att förvärvsarbete och frivilliga insatser samvarierar positivt, mer av det ena kombineras med mer av det andra. Ett annat positivt samband – något starkare för kvinnor än för män – är mellan aktivitet i civilsamhällets organisationer och tillhörighet till informella sociala nätverk.

”Aktivitetsfälla”, ”kvinnofälla” och ”omsorgsfälla”

Det är svårare att besvara frågan om hur deltagande och insatser inom föreningslivet påverkar möjligheten till en balanserad tidsbudget, med välbefinnade och möjlighet att utvecklas i det egna livet. Finns det möjligen en ”aktivitetsfälla” som främst resursstarka medborgare riskerar att hamna i? Det finns dock inget som tyder på att just kvinnors aktiviteter inom civilsamhällets organisationer – till exempel inom frivilligt socialt arbete – skulle utgöra en särskild ”fälla”, som blir ett hinder för deras deltagande inom andra samhällsområden eller som hindrar deras personliga välbefinnande och livsutveckling.

Bland annat utifrån de befolkningsundersökningar som redovisas av Jeppsson Grassman i kapitel 2 framgår dock att det finns ett slags ”omsorgsfälla” som i huvudsak ligger utanför det vi räknar till civilsamhället. Det handlar om anhänginsatser av direkt omsorgskaraktär – oftast för en åldrande förälder – och den utförs i betydligt högre grad av kvinnor än av män. Anhörigstöd som ges av männen har mera karaktär av praktiska hjälpinsatser. Samma iakttagelse gör Habermann i kapitel 3. Här finns ett tydligt och diskutabelt genusmönster.

Självklart har en sådan omsorgsrelation många nyanser och värden, den kan naturligtvis inte schablonartat betecknas som en ”omsorgsfälla” eller ”kvinnofälla”. Det är dock klart att en sådan omsorgsrelation över lång tid kan utgöra en betydande komplikation för en bredare social delaktighet och för den egna livsutvecklingen. Omsorgsrelationer av det slaget utgör en del av det vi kan uppfatta som en familjeförpliktelse, de tillhör inte civilsamhällets i princip fria sociala val.

Nettobehållningen av denna studie om kvinnors roller i civilsamhällets organisationer i relation till deras roller och resurser inom andra samhällssektorer och livsområden ger alltså en ganska tydlig bild av civilsamhällets genomsnittskvinna: en resursstark medborgare som ytterligare utvecklar sina resurser på flera samhälls- och livsarenor.

Makt och kodbärare i civilsamhället

Vilka organisationer inom civilsamhället väljer då dessa resursstarka kvinnor, varför väljer de dessa organisationer, vad gör de inom organisationerna och vilken roll har de när det gäller att ha makt och att vara kodbärande? Vad gäller kvinnors och mäns angivna motiv för att engagera sig i civilsamhällets organisationer finns det inga betydande skillnader. Däremot finns det variationer vad gäller andelen kvinnor/män inom olika organisations- och verksamhetsområden. Ett övertydligt exempel på det är att är mest unga män inom idrotten och mest äldre kvinnor i kyrkan.

Kvinnor och män gör också i viss mån olika saker inom organisationerna. Dock framträder det inte ett dominerande omsorg- och hjälpmönster för kvinnornas engagemang i civilsamhället, men männens dominans på ledande och kodbärande poster inom organisationerna framträder som tydliga drag. Vad gäller uppgifter att sitta i styrelsen och att ge utbildning är det en klar dominans för män. Det gäller även i organisationer där kvinnor är i majoritet som medlemmar och aktivister.

Dubbel underrepresentation

Detta genusmönster måste uppfattas som häpnadsväckande mot den bakgrunden att vi visat att kvinnan i civilsamhällets organisationer i genomsnitt har en något starkare samlad personlig resursbas än vad den genomsnittlige mannen inom civilsamhället har. Dessa starkare kvinnor tar eller får ändå inte riktigt den roll inom civilsamhället som de har kapacitet för. De kvinnor som har ledande roller tillhör ofta en synnerligen resurstark grupp bland kvinnorna.

I vissa organisationer inom civilsamhället kan kvinnor sägas vara dubbelt underrepresenterade. Dels genom att majoriteten av medlemmarna och aktivisterna är kvinnor, dels genom att kvinnorna i genomsnitt har lite större samlade personresurser än männen. Med personresurser avser vi då utbildning och socioekonomisk ställning och även resurser som kan summeras i begrepp som civilitet och socialt kapital.

Civilsamhället släpar efter

Inom den statliga sektorn, i politiska församlingar och i offentlig förvaltning har kvinnor en starkare ställning än inom civilsamhällets organisationer. En ny och brett accepterad genusordning tycks snabbast få genomslag inom den samhällssektor som utgörs av staten. Civilsamhället och inte heller näringslivet har samma offentligt exponerade och centralt styrda rationalitet. Dessa sektorer – liksom sannolikt hushålls- och familjelivet – får därför svårare att förändra tanke- och handlingsvanor utifrån nya insikter och ideologiska positioner.

Det finns anledning att ytterligare granska varför denna obalans finns vad gäller kvinnors och mäns ledande roller inom det civila samhällets organisationer och att fördjupa studiet av praxismönster och mentalitet inom enskilda organisationer och inom olika kategorier av organisationer.

Litteraturförteckning

Andersen, J.G. (2002). Danskernes deltagelse i foreningsliv og græsrodsbevøgelser, 1979–2000. I Mikkelsen (red.): *Bevægelser i demokrati. Foreninger og kollektive aktioner i Danmark*. Magtudredningen. Aarhus Universitetsforlag.

Anttonen, A. (1999). *Civil Society, Gender and the Welfare State*. Paper fremlagt vid konferensen ”Civil Society between Market and State”, Lid- ingö, februari 1999.

Balslev, H. (2001). *Kvinder i eller udenfor magtens centrum. En historisk og teoretisk analyse af ledelse i Danmarks Idrætsforbund*. Institut for Idræt. Københavns Universitet.

Bang, H. & Sørensen, E. (1999). *Hverdagsmagerne – en udfordring til demokrati og til samfundsforskningen*. I: Goul Andersen et al. (red.) *Den demokratiske udfordring*. København: Hans Reitzels Forlag.

Björk, N. (1999). *Sireners sång. Tanker kring modernitet och kön*. Stockholm: Wahlström och Widstrand.

Blennberger, E. (1993). *Begrepp och modeller*. I SOU 1 993:82. *Frivilligt socialt arbete. Kartläggning och kunskapsöversikt*. Stockholm: Fritzes.

Bonke, J. (2002). *Tid og velfærd*. København. Socialforskningsinstituttet. 02:26.

Borchorst, A. (1999). *Den kønnede virkelighed – den kønsløse debat*. I: Goul Andersen et. al (red.): *Den demokratiske udfordring*. København. Hans Reitzels Forlag.

Bordt, R.L. (1997). *The structure og women’s nonprofit organizations*. Indiana University Press.

Bourdieu, P. (1980). *Le capital social. Notes provisoires*. *Actes de la recherche en sciences sociales*. 6,31, 2–3.

Bromander, J. (2003). *Utträden som utmanar. Analys av de processer som leder till utträde ur Svenska kyrkan*. Svenska kyrkan: Kyrkokansliet. Svenska kyrkans utredningar 2003:2.

Butler, J. (1999). *Genus trouble. Feminism and the subversion of identity*. New York and London. Routledge.

Cederberg, I. & Olofsson, E. (1996). *En katt bland hermelineer – forskningsöversikt om kvinnor och ledarskap*. Farsta: Riksidrottsförbundet.

Christensen, A-D. & Siim, B. (red.) (2001). *Køn, demokrati og Modernitet. Mod nye politiske identiteter*. København: Hans Reitzels Forlag.

Coleman, J.S. (1994). *Foundations of Social Theory*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.

de Beauvoir, S. (1949/1974). *The second sex*. London: Penquin Books.

Deveault, M.L. (1994). *Feeding the family*. Chicago: University of Chicago Press.

En association i offentlighet och privatsfär.

Fasting, K. & Skov, G. (1994). *Developing equity for women in the Norwegian confederation of sports*. Oslo: Norwegian University of Sport and Physical Education. Fruntimmersföreningens bildande i Uppsala 1844–45.

Furuland, G. (1987). *En association i offentlighet och privatsfär. Fruntimmersföreningens bildande i Uppsala 1844–45*. Tidskrift för historisk forskning. Lund: Scandia. 1987/1, s. 99–128.

Gaskin, K. & Davis Smith, J. (1995). *A new Civic Europe? A Study of the Extent and Role of volunteering*. London: Volunteer Centre UK.

Greider, G. (1992). *Moralisk elit vädrar morgonluft*. Dagens Nyheter (B1) 24/12 1992.

Habermann, U. & Ibsen, B. (1997): *Den frivillige sektor i Danmark – 150 års nordisk forskning i frivilligt arbejde*. I *Frivilligt socialt arbejde i fremtidens velfærdssamfund*. Betænkning nr 1332. København: Socialministeriet.

Habermann, U. & Ottesen, L. (2004). *Kvinder som hverdagsmagere i idrætten*. I *Dansk Sociologi 2:2004 – temanummer om Idræt og Køn* (i tryk).

Habermann, U. (2000). *Motiver for frivillighed – frivillige i idrætsforeninger*. Institut for Idræt. Københavns Universitet.

Habermann, U. (2001). *En postmoderne helgen? Om motiver till frivillighet*. Lund: Lunds universitet, Socialhögskolan.

Habermann, U. (2003). Foundations in Europe: The case of Denmark. Centre for civil Society. London School of Economics (in print).

Habermann, U. (2004). Kvinnor på toppen – om kvinnor, idrott og lederskap. Kortläggning. Sköndalsinstitutets forskningsavdelning. Opublicerad.

Habermann, U., Ottesen, L. & Pfister, G. (2003). Kvinder på toppen – om kvinder, idræt og ledelse. 1.ste delrapport: Kortlægning. Institut for Idræt. Københavns Universitet.

Harris, M. (1998). Organizing God's Work. Challenges for Churches and Synagogues. London: Macmillan Press.

Hedin, U-C. & Månsson, S-A. (2000). Kön och socialt arbete – en introduktion. I Socialvetenskaplig Tidskrift. 7, 1–2.

Held, V. (ed.) (1996). Justice and care. Essential Readings in Feminist Ethics. Westview Press.

Hernes, H. M. (1987). Welfare State and Woman Power. Essays on State Feminism. Oslo: Norwegian University Press.

Hirdman, Y. (1988). Genussystemet – reflexioner kring kvinnors sociala underordning. I Kvinnovetenskapligt Tidskrift nr 3, 1988.

Hirdman, Y. (2003). Genus. Nationalencyklopedin. Nätupplagan.

Hovden, J. (2000). Makt, motstand og ambivalens. Betydninger av kjønn i idretten. Institut for sociologi. Universitetet i Tromsø.

In: Women and Power in the Nonprofit Sector.

In: Isin, E.F. & Turner, B.S. (red.), (2002). Handbook of Citizenship Studies. London: Sage.

Janoski, T. (1998). Citizenship and Civil Society. Cambridge: Cambridge University Press.

Jeppsson Grassman, E. & Svedberg, L. (2001). Frivilliga insatser i svensk välfärd – med utblickar mot de nordiska grannländerna. I Skov, Henriksen & Ibsen (red.) Frivillighedens udfordringer – nordisk forskning om frivilligt arbejde og frivillige organisationer. Odense Universitetsforlag.

Jeppsson Grassman, E. & Svedberg, L. (1999). Medborgarskapets gestaltningar. Insatser i och utanför föreningslivet. I Amnå, E. (red.), SOU 1999:84, Civilsamhället. Stockholm: Fritzes.

Jeppsson Grassman, E. & Svedberg, L. (1995). Frivilligt arbete i Sverige – både mer och mindre. I Amnå, E. (red.), Medmänsklighet att hyra? Åtta forskare om ideell verksamhet. Örebro: Libris.

Jeppsson Grassman, E. (1993). Frivilliga insatser i Sverige – en befolkningsstudie. I SOU 1993:82, Frivilligt socialt arbete. Kartläggning och kunskapsöversikt. Stockholm: Fritzes.

Jeppsson Grassman, E. (1997) För andra och för mig. Det frivilliga arbetets innebörder. Stockholm: Ersta Sköndal högskola. Sköndalsinstitutets skriftserie nr 8.

Jeppsson Grassman, E. (1998). Full sysselsättning! Frivilligt arbete och annat arbete i Sverige och några andra europeiska länder. Socialvetenskaplig Tidskrift, 5, 2–3, 128–146.

Jeppsson Grassman, E. (2001). Medmänniska och anhörig. En studie av informella hjälpinsatser. Stockholm: Ersta Sköndal högskola. Sköndalsinstitutets skriftserie, nr 17.

Jeppsson Grassman, E. (2001). Socialt arbete i församlingens hägn. Stockholm: Verbum.

Jeppsson Grassman, E. (2003). Anhöriginsatser och medborgarengagemang. Inriktning och profiler. I Jeppsson Grassman, E. (red.), Anhörigskapets uttrycksformer. Lund: Studentlitteratur.

Jeppsson Grassman, E. (red.) (2002). Anhöriga och anhörigstöd. Sammanfattning av ett forskningsprojekt. Stockholm: Ersta Sköndal högskola.

Jordansson, B. (1992): Hur filantropen blir en kvinna. Historisk tidsskrift. Stockholm: Svenska historiska föreningen. 1992; 4. 468–487.

Karp, D.A. (1996). Speaking of Sadness. Dresseion, disconnection and the Meaning of Illness. Oxford University Press.

Kyle, G. (1981). Borgerligt kvinnligt och borgerligt manligt i försvarsrörelsen. 1870–1920. Meddelanden från Historiska Institutionen, Göteborgs Universitet.

Larsen, K. (2003). Idrætsdeltagelse i Danmark. Notat om Lokal- og anlægsfondens spørgeskemaundersøgelse af den voksne befolknings idrætsdeltagelse i 2002. Institut for forskning i idræt og folkelig oplysning.

Lister, R. (1997). *Citizenship – feminist Perspectives*. London: MacMillan Press.

Lorentzen, H. (1999). *Civil Associations and Social Integration*. Paper presented at the conference "Civil Society Between Market and State", Lid- ingö, 10–12 February 1999.

Lorentzen, H. (2000). *Sivilitet, moral og felleskap*. Arbeidsnotat 1.2. 2000. Institutt for samfunnsforskning.

Lorentzen, H. och Rogstad, J. (1994) *Hvorfor frivillig?* Oslo: Institutt for samfunnsforskning. Rapport 94:11.

McCarthy, K. D. (2001). *Women, Philantropy and civil society*. Indiana University Press.

Moore, G. & Allen Whitt, J. (2000): *Genus and Networks in a Local Vol- untary-Sector Elite*. *Voluntas*. Vol. 11. no. 4.

Morhed, A-M. (1993). *Mellan kvinnofråga och kvinnovetenskap. Om kvin- nodiskursens utveckling och disciplinering*. Akademisk avhandling. Uppsala Universitet. Sociologiska Institutionen.

Noddings, N. (1984): *Caring – a feminin Approach to Ethics and moral education*. Berkeley: University of California Press.

Odendahl, T. & Youmans, S. (1994). *Women on Nonprofit Boards*. In *Women Power in the Nonprofit Sector*. San Fransisco: Jossey. Bass Publ.

Olufsson, E. (1989). *Har kvinnorna en sportslig chans? Den svenska idrotts- rörelsen och kvinnorna under 1900-talet*. Pedagogiska Institutionen. Umeå Universitet.

Onyx, J. & Leonard, R. (2000). *Women, volunteering and social capital*. Workshop for the Academy and the social Sciences. Australia (unpubl.).

Ottesen, L. (2003). *Sports Participation and Gender in the Danish Welfare State*. København: Institut for Idræt, Københavns Universitet (i tryk).

- Petersen, H. (1995). Talerstole er da bygget til mænd. Forum, juni 1995.
- Petersson, O. m.fl. (1998). Demokrati och medborgarskap. Stockholm: SNS förlag. Demokratirådets rapport.
- Petersson, O., Westerholm, A. & Blomberg, G. (1987). Medborgarnas makt. Stockholm: Carlssons.
- Putnam, R.D. (1993). Making Democracy work. Civic Traditions in modern Italy. Princeton: N.J. Princeton University Press.
- Putnam, R.D. (2000). Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community. New York: Simon & Schuster.
- Rees, A.M. (1996). T.H. Marshall and the process of citizenship. I Bulmer, M. & Rees, A.M. (eds), Citizenship Today. London: UCL Press.
- Rubin, L. (1997). Man ska inte sitta som åskådare i livet, man ska göra något. En kvalitativ undersökning av motiv och drivkrafter bakom frivilligt engagemang i Lutherhjälpen. Lund: Lunds universitet, Teologiska institutionen.
- Schneider, J. (1999). Trusting that of God in everyone. Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly. 29, 269–295.
- Selle, P. & Øymyr, B. (1995). The changing role of women within local voluntary organizations – Sex segregation in the voluntary sector. I Karvonen & Selle (red.) Women in Nordic Politics. Dartmouth Publication Company.
- Selle, P. (2001). The Norwegian voluntary sector and civil society in transition: Women as a catalyst of deep-seated change. I McCarthy (red.) Women, Philantropy and Civil Society. Indiana University Press.
- Siim, B. (1999): Feministiske perspektiver på demokrati og medborgerskab. I: Amnå (red.) Demokrati och medborgarskap. Demokratiutredningens forskarvolum II. Statens Offentliga Utredningar nr 77.
- Social ekonomi – en tredje sektor för välfärd, demokrati och tillväxt? Kulturdepartementet 1999. Stockholm: Regeringskansliet.
- SOU 1997:55 Staten och trossamfunden. Sammanfattningarna av förslagen från de statliga utredningarna. Stockholm: Fritzes.

Stark, A. & Hamrén, R. (2000). Frivilligarbetets kön. En översikt. Stockholm: Svenska Kommunförbundet.

Statistiska centralbyrån (1997). Välfärd och ojämlikhet i 20-årsperspektiv 1975–1995. Levnadsförhållanden, Rapport 91.

Sundeen, R. (2000). Youth Socialization for Civic Participation: Younger Volunteers in Sweden. University of Policy of Southern California, School of Planning and Development. Opublicerat paper.

Svedberg, L. (2001). Spelar ideella och informella insatser någon roll för svensk välfärd? I Szebehely, M. (red.). SOU 2001:52 Välfärdstjänster i omvandling. Stockholm: Fritzes.

Thuren, B-M. (2002). Genusforskning som en rymd genomkorsad av förståelsevägar. I Thurén, B-M. (red.), Genusvägar. En antologi om genusforskning. Stockholm: Liber.

Tidsskrift för historisk forskning. Lund Scandia. 1987/1, s. 99–128.

Tong, R. (1994/1998). Feminist Thought. A comprehensive introduction. London: Routledge.

Torpe, L. (2000). Foreninger og demokrati. I Goul Andersen et al. (red.). Hvad folket magter – demokrati, magt og afmagt. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.

Trydegård, G-B. (2001). Välfärdstjänster till salu – privatisering och alternativa driftformer under 1990-talet. I Szebehely, M. (red.), Välfärdstjänster i omvandling. Kommittén Välfärdsbokslut/SOU 2001:52. Stockholm: Fritzes.

Trägårdh, L. (1999). Det civila samhället som analytiskt begrepp och politisk slogan. I Amnå, E. (red.), SOU 1999:84, Civilsamhället. Stockholm: Fritzes.

Ulrich, J. (2001). Hverdagsmageren og det myndige alternativ. I: Christensen & Siim (red.): Køn, demokrati og Modernitet. København: Hans Reitzels Forlag.

Wærness, K. (1996). Omsorgsrationalitet. I: Eliasson, R. (red.): Omsorgens skiftningar. Begreppet, vardagen, politiken, forskningen. Lund. Studentlitteratur.

Wirth, L. (2001). Breaking through the Glass Ceiling. Women in Management. Geneva: International Labour Office.

Vogel, J., Amnå, E., Munck, I. & Häll, L. (2003). Föreningslivet i Sverige. Välfärd, socialt kapital, demokratiskola. Stockholm: Statistiska centralbyrån. Levnadsförhållanden, rapport 98.

Vogel, J. m.fl. (2003). Föreningslivet i Sverige. Välfärd, socialt kapital, demokratiskola. Statistiska centralbyrån.

von Essen, J. (2001). Ideellt arbete och livsåskådning. Stockholm: Ersta Sköndal Högskola. Projektansökan.

Wuthnow, R. (1991). Acts of Compassion. Caring for Others and Helping Ourselves. Princeton: Princeton University Press.